

CHODIRXAYOL

ASQAD MUXTOR

YANGI ASR AVLODI
TOSHKENT
2017

UO‘K: 821.512.133-1

KBK: 84(50‘)6

M – 93

Muxtor, Asqad

Chodirxayol: hikoyalar. Asqad Muxtor. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017. – 128 b.

ISBN 978-9943-27-987-2

Asqad Muxtor ijodi bilan yaqindan tanish bo‘lgan kitobxon adibning har bir asarida turfa fe‘l-atvorga ega qahramonlar bilan yuzma-yuz keladi. «Narigi dunyo»dan qaytib kelgan bo‘lsa-da sirining fosh bo‘lishidan qo‘rqqan ikki qasd oluvchi, xotiniga atir sotib olgan-u, ammo pulni behudaga sovurgani uchun dodini beradigan ayoli oldida dirdir titrayotgan Madrayimning holati, odamlarga yaxshilik qilaman, o‘zimdanda yaxshi nom qoldiraman deb jonini mashaqqatga berib tosh tashib, zina qurgan, alaloqibatda esa ko‘pchilikning qarg‘ishiga uchragan Qora domla – bu qahramonlarning aslan maqsadi, maqsad amalga oshgandan keyingi ruhiy kechinmalari, tavba-tazarrulari kitobxonni o‘ylatmay qo‘ymaydi.

Asqad Muxtor asarlari, Asqad Muxtorning qahramonlari odamlarni o‘rganishga, ularning qalbidan kechayotgan his-tuyg‘ularni o‘qishga o‘rgatadi. Kitobga jamlangan hikoyalarni aynan shu maqsad bilan maktab o‘quvchilariga havola etmoqdamiz.

UO‘K: 821.512.133-1

KBK: 84(50‘)6

ISBN 978-9943-27-987-2

© Asqad Muxtor, «Chodirxayol». «Yangi asr avlodi», 2017-yil.

SO‘ZBOSHI

Atoqli shoir, noshir va dramaturg Asqad Muxtor 1920-yil 23-dekabrda Farg‘ona shahrida Ma’sud temiryolchi oilasida tug‘iladi. U 11 yoshida otasidan yetim qolib, bolalar uyida tarbiyalangan. Maktabni tugatib, Toshkent Davlat universiteti (hozirgi O‘zMU) da o‘qiydi, Andijon pedagogika institutida o‘zbek adabiyoti kafedrasining mudiri bo‘lib ishlaydi, Toshkentdagi faoliyati davomida esa ko‘pgina gazeta va jurnallarda faoliyat yuritadi. «Sharq yulduzi», «Guliston» jurnallarida bosh muharrir vazifasidagi faoliyati davomida bir qancha iste’dodlarni adabiyot maydoniga olib kiradi. Keyinchalik «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasiga asos soladi va bu gazetaning mavqeyi, o‘quvchilari soni qisqa muddatlarda oshib ketadi.

Asqad Muxtor dastlabki she’rlari – «Tilak», «Tong edi», «Totli damlar», «Bizning avlod» kabi to‘plamlarini 1935–1938-yillarda e‘lon qiladi. Shundan so‘ng adibning 50 dan ortiq kitoblari qo‘lma-qo‘l bo‘lib ketadi. Aytish joizki, Asqad Muxtor nazmi falsafiy xarakterdagi she‘riyat, deb baholangan.

Adib juda ko‘p asarlar yaratish bilan birga tarjimonlik faoliyati bilan shug‘ullanadi. Sofoklning «Shoh Edip» fojiasini, Evripid, Pushkin, Lermontov, Blok, Tagor, Mayakovskiy, Gorkiy, Shevchenko, Aleksandr Korneychuk, O.Nil kabi ijodkorlarning bir qator asarlarini o‘zbek tiliga mahorat bilan tarjima qiladi.

Asqad Muxtor 1997-yil 17-aprelda Toshkentda og‘ir xastalikdan vafot etgan.

Asarlari: «Poeziya», «Nihol», «Sogʻinish», «Gʻalaba ishonchi», «Jangchining bayram kechasi», «Yillarim», «El-yurt», «Tugʻishganlar qaytdi», «Yulduzim», «Yoʻl», «Tugʻilish» kabi sheʼrlari, «Poʻlat quyuvchi» (1947) dostoni, «Hamshaharlarim» (1949), «Rahmat, mehribonim» (1954), «Chin yurakdan» (1956), «99 miniatyura» (1962), «Karvon qoʻngʻirogʻi» (1964), «Sheʼrlar» (1966), «Quyosh belanchagi» (1971), «Sizga aytar soʻzim» (1978) kabi sheʼriy kitoblari, «Daryolar tushgan joyda» (1950, birinchi qissasi), «Qoraqalpoq qissasi» (1958), «Buxoroning jin koʻchalari» (1980), «Jar yoqasidagi chaqmoq» (1982), «Boʻronlarda bordak halovat», «Kumush tola» (1987) kabi qissalari, «Opa-singillar» (1954–1955), «Tugʻilish» (1960–1963), «Davr mening taqdirimda» (1964), «Chinor» (1969–1973), «Amu» (1984) kabi romanlari, «Mardlik choʻqqisi» (1948), «Yaxshilikka yaxshilik» (1949), «Zar qadri», «Samandar» (1978) kabi qissalari, «Hayotga chaqiriq» (1956), «Dunyo bolalari» (1962) kabi hikoyalari toʻplami, «Analhaq», «Chodirxayol», «Insonga qulluq qiladurmen» (1994, toʻplam), «Toʻqqizinchi palata» (hikoya), «Uyqu qochganda» (1997, soʻnggi kitobi. «Adolat», «Hafta», «Poʻlatjon yuz tup koʻchat ekmoqchi» kabi sheʼriy toʻplamlari Asqad Muxtor ijodiy merosini gultoʻji hisoblanadi.

Muharrirdan

ATIR

U idoraning eshigiga barvaqt kelib qolgan ekan. Hali qorovul ham tol soyasidagi chorpoyaga choponini tashlab, xurрак otib yotibdi. «Hoy, Madraim, nima qilib yuribsan saharbardonda?» deydigan odam yo‘q. Suvchiniki shu-da, hamma uxlaganda ishlaydi, hamma ishlaganda uxlaydi. Quyosh nayzaga kelganda shiyponning zahroq burchagini tanlab jindak mizg‘ib oladi-da, – tun o‘ziniki – oy-dinda suv tarab tong ottiradi.

Hozir ham daladan kelishi. Ketmonni zinapoyaga suyab, etigining loyini obdan qirib artgach, qabulxonaga kirib o‘tirdi. Nos otib, mulohazaga tushdi: bemavrid keldi-yov... javob berishi amrimahol. Ha, saratonda suvchining joyi xuddi shaharda, deya kesatib chiqarivorsa-chi? Tag‘in bilib bo‘lmaydi, qaysi tomoni bilan turganiga ham bog‘liq. Omad yurishib, yosh xotindan xursand bo‘lib, chehrasi ochilib kelib qolsa...

Raisning mashinasi charaqlagan quyoshni chaqnatib, soat sakkizlarda kelib to‘xtadi.

- Suv qalay?
- Suv serob.
- Ko‘llatmanglar.

Rais shunday dedi-yu salomlashmasdanoq idorasiga kirib ketdi. Madraim qabulxonada esankirab, yaktagining etagi bilan peshonasini qayta-qayta sidirib artgancha, kirsammi-kirmasammi deganday depsinib turdi-da, tavakkal qildi shekilli, nosqovog‘ini qayta belbog‘iga qistirib, eshik qoqdi. Ichkaridan ovoz kelmasa ham ochib kiraverdi.

– Frontchi o‘rtog‘im kasalxonaga tushib qolibdi, xo‘jayin. Xabar olmasam bo‘lmaydi. O‘zingizdan qolar gap yo‘q, birga o‘lib, birga tirilgan qiyomatlik oshna... Shomgacha aylanib qaytaman, xo‘jayin, – dedi yalinib. Nima desa ham, jerkib tashlasa ham, chidab beraman, deganday yerga qaragancha kutdi. Rais uzoq indamadi.

– Mayli... – dedi anchadan keyin.

Tavba – astag‘firillo, ko‘z tegmasin bu yosh xotinning sharofati, albatta. Lekin aynimasdan turib, paytida jo‘nab qolish kerak.

– Menga qarang, – dedi rais uni ostonada to‘xtatib. Madraimning yuragi shuv etdi: «Aytmadimmi, ana, aynidil!»

Rais bir parcha qog‘ozga nimadir yozib, ellik so‘m pul qo‘shib uzatdi.

– «Domdehqonga» tushasiz-ku, o‘sha yerga yaqin Shuta Rustavillining muyushida oynavonlik magazin bor, «Teje» degan. Atir olasiz.

Madraimning ellik so‘mni ushlagancha hayron bo‘lib turganini ko‘rib, yuzi kengayib jilmaydi.

– ...Kelingizga. Otini mana bu qog‘ozga yozdim.

– Xo‘p bo‘ladi, xo‘p bo‘ladi, – deya chiqib ketdi o‘zida yo‘q xursand Madraim. Osongina javob berganining boisi bu yoqda ekan-ku. «Selmagga bir asil mol kelsa avval shu kishining oldidan o‘tishadi: «Kelinoyimizga mabodo...?» Ellik so‘mni yana olib qarab qo‘ydi Madraim. O‘zining kecha olgan ikki oylik «avansi» 43 so‘m, mana, belboqqa tugug‘liq... Nahotki bitta atir ellik so‘m bo‘lsa? Oti ham... oti ham qiyomat, begona so‘z bo‘lsa kerak, odamning tili kelishmaydi.

Shiyponga qaytib toza etik, oq ishton, yangi yaktak kiyib, barini belboqqa qistirdi-da, yo‘lga tushdi. Hayallab bo‘lmaydi, kechga qaytib kelishi kerak. Yaxshi bo‘ldi. Bo‘tavoy-serjantdan hol so‘rash qiy-

omat-qarz edi, raisga rahmat... jonon kelinga rahmat, ochig'i. Madraim o'zicha jilmayib qo'ydi.

Shoshsang shaharga bor. Hamma yelib-yugurib yuradi. Ko'pchilik qatori sen ham. Imillab ko'r-chi, turtib o'tadi. Eshitasan eshitmaganingni. Shoshganingdan, ishing bitganini o'zing ham payqamay qolasan. Bozor, kasalxona, Bo'tavoy bilan apoq-chapoq suhbat, yana «Domdehqon», Shuta... Rustavilli, chakana yo'l bosmadi, o'ylab qarasa. To'g'ri, Bo'tavoy-serjant bilan uzoq o'tirishga ruxsat berishgani yo'q. Bu ham o'z yo'liga omad-da. Oynavandlik «Teje» yopilib qolsa nima bo'lardi!

«Teje» degani nima degani – xudo biladi. Madraim raisning yozib berganini ichida takrorlab-takrorlab, yana o'ziga ishonmay qog'ozni ochib boqdi. «Poisoh» – eskicha harfda yozilgan ekan.

Eshikni ochishi bilan – oh-oh-oh! – allaqanday xushbo'ylar dimog'iga urildi. Sotuvchi qizaloqlar-ni-chi? Osmondan tushgan parizotlarmi deysiz, qog'irchoqday bejirim, uzun kipriklari yuziga soya solib, yanoqlari yal-yal yonib turibdi. Ayniqsa o'rta-da birovi – chilvirsoch, ko'zlari teran chashmaday, qarashlari osuda... Xayrining yoshligiga o'xshab ketadi. Xudo haqqi, sal yondan qarasang, Xayrining o'zginasi-ya, iyagining chuqurchasigacha...

Madraimning esini yig'ib olishiga ancha vaqt ketdi.

– Atirni sho'tta sotadimi?

– Atir do'konida turibsiz-ku, amaki! – deb chiroyli kuldi sotuvchi qiz.

Ovozi o'xshamas ekan. Ayniqsa, hozirgi Xayrininga. Madraimning qulog'iga xotining ovozi eshilib ketdi: «Hoy, qaysi qora go'rda yuribsiz? Avans qani, bugun yigirmasi! Opkeling bu yoqqa, suprani qoqib, qozonni qantarib qo'yibman!»

Avans... Oylik, maosh degan gaplar bo'lardi, bizda aunas degani chiqqan. Yalintirib beradi-da, yillik hisobda yalintirmay-netmay osongina chiyirib qoladi...

Madraimning xayoli ketib qolgan ekan, haligi parizotning ovozi o'ziga keltirdi.

– Xizmat?

– Payson degan atir kerak, – dedi Madraim qog'ozdagi yozuvni zo'rg'a eslab.

Qiz yelkasini qisib, dugonasiga kulib qaradi.

– Unaqasini eshitmaganmiz, amaki.

– Nega eshitmas ekansiz, mana, – deb Madraim raisning qog'ozini uzatdi. Qizlar, o'qib, kulib yuborishdi. Keyin haligi sodda odamdan uzr so'raganday, muloyim ovozda tushuntirdi:

– «Puazong» deyiladi bu, amakijon, – atir nomidagi oxirgi «N» harfini dimog'idan chiqarib aytdi, – Fransuz atiri bu, juda qimmat.

– Bilaman, ellik so'm, – dedi Madraim belbog'idan pulni chiqarib.

Qizlar tushunishdiki, bu sodda odamga nozik xaridni bir boyvachcha buyurgan. Olib ko'rsatishdi. Kichkinagina, tillarang xat bitilgan shishacha. Madraim uni avaylab oldi, shishacha dag'al barmoqlari orasida naq yo'qolib ketdi. Xaridor ishonqiramay, qoshini chimirib uzoq boqdi. Ajabo, ellik tomchi ham kelmaydi-ku bu! Nahotki tomchisi bir so'mdan oshiq bo'lsa?

– Boshqa hech narsa olmaysizmi, amak, – dedi haligi Xayrining yoshligiga o'xshagan qiz bo'yalgan uzun tirnoqli barmoqlarida qalamni o'ynatib, – kelinoyimlarga ham oling, arzonrog'i bor.

Xayriga atir? Madraim xaxolab kulib yuborishiga sal qoldi. Xayriga-ya! Shishasi bilan urib boshingni yorar! Bugun yigirmasi, auansni kutib ko'zi to'rt bo'lib o'tirgandir. Pul o'rniga mana bu shishachani

olib borsa, jazavasi tutib, doktor chaqirishga to'g'ri keladi. Bu parizotlar nimani biladi, nimani ko'ribdi, na ro'zg'or bor bularda, na bola...

O'tgan yigirmanchi chisloni esladi. Auansni olib endi ko'chaga chiqsa, do'konga muzdek pivo tushgan ekan, to'rtta ulfat uchrab ikki krujkani ichib qo'ydi-da. Madraim o'zi ichmaydi, hadeganda nafs-ga ham chalg'imagaydi, ammo ko'ngil ekan, ha-ha ol bilan yana bir krujka ichdi. Pivopurush lotereya ham sotayotgan ekan, jizmanlariga yo'l-yo'lakay to'rtta-beshtasini tutqizib turibdi. Gapdan-gap chiqib, olag'ovurda kimdir maqtanib qoldi: qo'shni sovxozda bir oshnasi shu lotereyaga mashina yutibdi emish. Yana birov kimdir gilam, kimdir mototsikl yutgan deb xabar qildi. Sal kayf qilgan Madraimni ham shayton chalg'itdimi, yigit-yalang qatori uchta lotereya olsa bo'ladimi?!

– Yutasiz, yutasiz, qatorasiga oling! – deb turi-shibdi tekin nasihatchi sheriklari...

Qisqasi, endi uyga kelgandagi ahvolni ko'ring. «Auans»ni kutib o'tirgan Xayri lotereya biletlarini shundoq oldi-yu shirakayf erining basharasiga urdi, biletlar sochilib, shabadada hovlining burchak-burchagiga, biri toklar orasiga, biri o'choq boshiga kapalakday piri-pirab uchdi.

– Baloning o'qini yutasiz! Tuyani dumi yerga tek-kanda! – deb baqirdi Xayri, – ana boqing to'rtta bo-lani o'sha qog'ozlaringiz bilan! – bo'xchasini tugib onasinikiga ketib qoldi. Bunday paytda unga qarshi gapirib bo'lmaydi, jazavasi tutib yiqilib qolishi ham bor. Madraimning kayfi yelday uchib, ostonada qa-qqaygancha qoldi.

Bola boqish nimaligini ana o'shanda bilgan Madraim. Yolg'izlikning o'n to'rtinchi kuni kecha-si bilan yig'lab, xayolida xotining yorilib ketgan

chaqa barmoqlarini o'pganini haligacha birovga ochilib gapirgani yo'q. Xotini o'n yetti kun deganda bolalariga tugunchada u-bu ko'tarib qaytib keldi. Adabini yegan Madraim Xayrini hali ham yaxshi ko'rishini ich-ichidan tan olgan edi o'shanda.

– Boshqalar oladi-yu siz nega olmas ekansiz kelinoyimlarga! – dedi haligi qiz, – yozaman chek, o'n to'qqiz so'm bo'ladi, xo'pmi, amakijon?

Uning ovozi eritvordi Madraimni. Atirni qo'liga olganida o'sha shirinzaabonning qo'lini olganday bo'ldi: kichkina, chiroyli, xushbo'y... Indamay o'ylanib turganida qiz chekni yozib, u tomon surib qo'ydi. Madraim tupugini zo'rg'a yutib, quruqshagan lablarini yaladi. Yuziga muloyim qaragan qizga bir nima deyolmay, pulni chiqardi, xayollari chivalib, «men nega olmas ekanman, men... nega olmas ekanman...» deya ko'nglida takrorlab do'kondan chiqdi. Qizchaga rahmat, xayr deyoldimi-yo'qmi – esida ham yo'q.

Endi uning xayoli boshqa yoqda edi: uyga qanday kirib boradi, nima deydi, xotiniga atirni qanday beradi, undan keyin nima bo'ladi? 19 so'm! Auansning qariyb yarmi-ya!

Kechga yaqin eshikni g'irchillatmasdan ochib, yozvosh kirib bordi. Xotini o'choq boshida bolalar bilan chug'ullashardi.

– O'zingizmisiz? – dedi Xayri sharpani sezib, qayrilib qaramasdan. – Ulfatlar uchramadimi ishqilib? Bugun yigirmanchi chislo – ya...

«Boshlandi!» – dedi Madraim ichida: savollarga javoban, «Ha, keldim», deganday yo'talib qo'ydi. Lekin hamon etigini yechmay, garangsibroq turardi.

– Ha, qo'lingiz cho'ntagingizga yopishib qoldimi?

– Yo'g'-e, nega... – Madraim hali ham atirni mahkam ushlab turganini endi payqab, qo'lini oldi. Jilmaygan bo'ldi. Sun'iy chiqdi jilmayishi.

– Bir nimani yashiryapsiz, – dedi xotini.

Madraim bolalarning ham kelib, «hozir janjal boʻladi» deganday baqrayib turishganini koʻrdi.

– Qiziqmisan... Nimani...

Oʻzi boʻlsa oʻylardi: avval sovgʻani bersammikan, yo qolgan pulnimi? Ikkalasi ham xatarli, ikkala holatda ham oʻt olib ketishi mumkin...» Endi tavakkal, boʻlar ish boʻldi. Madraim har narsaga tayyor edi. Atirni yak-tak kissasidan shartta chiqardi-yu xotiniga uzatdi.

– Mana!

Xayri beixtiyor ikki qoʻllab oldi-yu peshonasini tirishtirib bejirim qutichaga tikilib qoldi. Keyin uni asta ochib, jajjigina yumaloq atir shishasini xuddi uchib ketadigan qushchaday hovuchida ushlagan-cha yana uzoq tikilib turdi.

Nima boʻldi unga? Tezroq bir nima desa-chi?! Yo gʻazabi tomogʻiga tiqildimi? Baqir, Xayri, soʻk, qar-gʻa, faqat jim turma!

...Hozir jazavasi tutadi, idish-tovoqni koʻtarib uradi, yiqiladi... Madraim juda qoʻrqib ketdi: Xay-ri tildan qolgan, yumuq koʻzidan yosh sizib, koʻksi toʻlqinlanib, gavdasi chayqalib ketdi.

– Oyi! Oyi! Nima boʻldi sizga? – deyishdi bolalari.

– Xayri, – dedi uning yiqilib ketishidan qoʻrqqan Madraim. Haqiqatan ham yiqiladigan ekan, eriga suyanib qoldi va shu zumdayoq boʻynidan mahkam quchib osilib qoldi.

– Xayri... – dedi yana Madraim xavotirda.

– Hidi yaxshi ekan... boshim aylandi. Oʻzingiz yaxshisiz-da, – dedi Xayri yana mahkamroq quchoq-lab, – esingizda turgan ekan... toʻyimiz boʻlgan kun. Esingizda ekan...

– Xayri, oʻzingni bos, bolalar qarab turibdi, – dedi baxtiyor Madraim iljayib.

– Allaqachon unutmangiz deb oʻylovdim.

– Xayri, esingni yig‘, kuppа-kunduzi... – deya shivirladi xotining haroratini butun vujudi bilan sezgan Madraim.

– Axir kechasi yana ketasiz... bugun ham oydin, suv taraysiz...

OMON QOLGAN ODAM

1956-yili edi. Yetimxonada birga o‘sgan tengdoshlarimni uchratib qoldim. Yigirma yilcha ko‘rishmagan bo‘lsak-da, men u haqda ancha-muncha gapni eshitib bilar edim. O‘zim umrimda ko‘p qiyinchilik, mushkul vaziyatlarni boshimdan kechirganman. Lekin mening ko‘rgan kunimni buning ko‘rgiliklari oldida jannat desa bo‘lardi.

U tarixchi yosh muallim edi. 1941-yili urushga ketganini bilaman, keyin ko‘p o‘tmay, bedarak yo‘qolganini eshitdim. Urushdan keyin ma‘lum bo‘ldiki, asir tushib, to‘rt yilda konslager dahshatlarini boshidan kechiribdi. G‘alabadan keyin harbiy qismlarimiz qutqazganda, oilasiga darak keldi: ochlikdan chalajon bo‘lgan holicha gospitalga joylashtirishgan ekan. Ammo bir yil o‘tar-o‘tmay Kolimada emish, deb eshitdik.

O‘sha gapga ham to‘qqiz yil bo‘ldi. Demak, jami o‘n besh yilcha jahannam azobini chekib omon qolgan odam.

Lekin u hozir bunday kulfatni kechirgan kishiga sira o‘xshamasdi. Quloch yozib ko‘rishganimizda yana ham amin bo‘ldimki, u tog‘ni ursa talqon qiladiganday sog‘lom, baquvvat, oq yuzidan kulgi charaqlab turibdi.

– Obbo, Fazliddin-ey... – dedim o‘sha tanishim ekaniga ishonqiramay. Sportchilarnikiday dag‘al, keng kafti bilan yelkamga urib qo‘ydi. Shuncha

mudhish sinovlar kor qilmabdi, azamatga. «Biz det-dom bolalari hammamiz shunaqamiz o'zi, – deya g'ururlanib qo'ydim, – mushkul yillar qaddimizni bukolmay o'tdi-ketdi, biz esa o'sha-o'sha tetikmiz».

– Obbo, sen-ey, yur ketdik!

– Qayoqqa?

– Qayoqqa bo'lardi, hovliga-da, o'tgan qora kunlarni eslab chaq-chaqlashamiz, og'ayni.

– Yo'q, – dedi u.

– Yigirma yilda bir ko'rishib-a?

– Yo'q, Qo'qon xonligining elchisi qabulxonamda kutib o'ttiribdi... Siz ham boring. Xurosonda vaziyat og'ir... – dedi u.

Ko'zlarimni pirpiratib, yuziga boqsam, hazilla-shayotgan kishiga o'xshamaydi, jiddiy. U-bu gap topgunimcha «xayr» deb jo'nab ketdi.

– ... Attang... – deya shivirlab, terakka suyangan-cha orqasidan qarab qolaverdim.

QORA DOMLA

Qishlog'imiz Showvasoyning yassi sohili bo'ylab cho'zili-ib ketgan. Shunday cho'zilganki, narigi tikka qirg'oqqa chiqib qarasangiz, shakli xuddi kattakon yashil chumoliga o'xshaydi: beli ingichka, boshi uzilay deb turibdi. Shuning uchun qishlog'imizning oti ham ikkita: «boshi», ya'ni Showvasoyning yuqori oqimidagi kichik qismi Bolokapa, etagi – Quyikapa deb ataladi. Qishloq tuman markaziga aylanganidan beri, ayniqsa Quyikapa hisobiga yana ham yoyilib, ajabtovur kent bo'lib qoldi. Yeri toshloq, har bahor soy toshib, sel kelib bezor qilsa ham, xalq mana shu sohilga naq yopishib olganday, aholi ko'payaveradi: suv serob, bog'-rog' tutash...

Bolokapa bo'lsa yersiz, siqiq joy, tog'-tosh orasida rivojlanmay qolib ketdi. Maktabi ham pastakkina sinch-sovuq binoda, to'rt sinfli boshlang'ich maktab. Maktabning joni esa – Bolokapaning birdan bir ziyolisi Qora domla.

Bu laqab bo'lmasa kerak, chunki u kishi uncha qora emas edilar, asli otlari Qoravoy bo'lsa ehtimol, biz bilmadik, ishqilib katta-kichik hamma uni orqavoratdan Qora domla, o'ziga esa Domla deguchi edi.

Qora domlaga o'rganib qolgandik, kunimiz shu kishi bilan o'tar, domla bo'lmasa nima qilarimizni bilmay zerikib qoldik. Ayniqsa, bahor, erta kuz kunlari domla bizni zax sinf hujralarida olib o'tirmay, tabiat qo'yniga boshlab chiqar, toshloq yo'llar oralab Shovvasoyning yuqori oqimiga qarab turnaqator bo'lib yurardik. Bu yerda domla yaxshi ko'radigan ajoyib joylar bor: toshlar orasidan o'sib chiqqan na'matak butalari, quyoshda qizib yotgan supaday-supaday xarsanglar. Shovvasoy esa o'z nomiga yarashiq – shovvalari ko'p, suv uchquniga boqqanda nuqtasini topib tursangiz naykamalak ranglarining tovlanganini tomosha qilasiz. Bu yerlarni domla ham, biz ham tushlarimizda ko'radik. Sayohat payti goho to'xtab, silliq soy toshlariga o'tirib, domlanning tabiat haqida, Shovvasoyning boshlangan joylaridagi sovuq chashmalar, suvning necha ming yillik mehnati tufayli paydo bo'lgan ko'm-ko'k va zahkash daralar, chaqir xarsanglar yumalab, tarashlanib mana bu silliq soy toshlarining paydo bo'lishi haqidagi hikoyalari ruhimizda tabiatning salqin soy havosining shavqi bilan qorishib ketganidanmi, hamma narsani unutilib quloq solar edik. Bularning ko'pini o'zimiz ham taxminan bilardik albatta, lekin domlanning gapirishlari bo'lakcha, u kishi go'yo shularning barini bir umr unutmanglar, deb uqtirayotganday, o'z muhabbatini ham qo'shib

dilidan so'zlardi. Nazarimda, hammadan ham bizning og'iz ochib quloq solganimizdan xursand, shundan rag'batlanar, unga sari toshib gapirar edi.

Bizning eng xush ko'rgan joyimiz – qayoqdanam kelib qolib tosh ostidan o'sib chiqqan ikkita jiyda soyasidagi ko'rpadekkina maysazor. Bu yerda uzoq qolib ketishimizni bilib, nonimizni ham belimizga tugib kelardik. Asli bu joyda ortiqcha qiziq narsa yo'q, faqat narigi tikka qirg'oq, undagi qaldirg'och uyalari, oldimizda esa yoyiq oqqan soy: uning shovqini bu joyda ancha bosiq, shuning uchun jon orom oladi. Undan tashqari, domlanning aytishicha, narigi sohildagi jarlikda xarsanglar ostidan otilib chiqqan muzdek buloq jimirlab yotibdi ekan.

– Diqqat bilan qarasanglar, buloq suvining soyga qo'shilolmay anchagacha qorayib oqqanini ko'rasizlar, – deydi Domla.

Biz tosh ustida tikka turib qaraymiz. Chindan ham, tiniqligidan cho'yan singari qorayib oqqan buloq suvi toshlar orasidan ko'piklanib kelgan oqishroq soy suviga xuddi qilichday sanchilib turibdi.

– Sizlar qimirlamay o'tirib turinglar, – dedi bir kuni Domla. O'zi pochalarini ko'tarib, yenglarini shimarib, choy qaynatadigan tunuka choynagimizni oldi-da, soyga kirdi. Biz Qora domlanning mushaklari o'ynab turadigan paylari, chayir bilag-u boldirlarini o'shanda ko'rdik. Kuchli odam edi u. Toshidan-toshga sakrab, goh noxos sirg'anib tushib, beligacha shalabbo, biz tomonga qaragan-cha kula-kula sohilga chiqib qoldi. U yerdagi siyrak quvoqzorda anchagacha ivirsidi. Biz nima qilayotganini bilolmay qarab o'tirdik. Intizomli edik, domlanning chizgan chizig'idan chiqmasdik.

Anchadan keyin choynakni boshiga ko'tarib, hali belgilagan toshlari ustidan sakrab-sakrab, yiqil-

may-qqilmay bu yoqqa o'tib keldi. Sochlarigacha ho'l, katta ish qilib qo'yganday xursand edi. Nima ajoyibot, yo bir mo'jizani boshlab keldi, deb betoqat kutib o'tirsak, choynakda oddiy suv!

– Buloq suvi, tatib ko'ringlar! – dedi, – hali mu-naqangi shirin suvni ichmagansizlar. Nonlaringni olinglar, nonushta qilamiz!

Domla ixlos bilan ta'riflagani uchunmi, ochiq havoda yurib ochiqqan ekanmizmi, yo chindan ham suvning o'zi shunaqamidi, ishqilib bizga shu qadar shirin tuyuldi, hind-u seylon choylaringiz u yoqda tursin. Suv ichganday emas, sof havodan nafas olayotganday vujudingiz yayrab rohat qilasis. Sovuqligi ham beozor, mayin, shishadek tiniq, ichgan sari ichkingiz keladi. Nonimizni ham ivitib yeb qo'ydik. Domla ko'rib kelgan bulog'ining ta'rifini qilardi. Keyin, bu mo'jiza oldida so'zlari ojizligini sezib, va'da qildi:

– Ikki haftada soyda suv qaytadi, kelgusi safar hammanglarni u qirg'oqqa olib o'taman, buloqni ko'rasizlar.

Jiyda soyasida bir pas dam olib, Showvasoyga suqlanib o'tirdik. Showvani qancha tomosha qilsangiz ham zerikmaysiz. Suron bilan tosh yumalatib, ko'pirib oqishidan bo'lak hech narsasi yo'g'u, bari-bir zerikmaysiz.

Narigi sohilda bir qiz bilan bir yigit paydo bo'ldi. U tikka qirg'oqdan qanday tushib kelishdi – bilolmadik, butazorda biron aylanma so'qmoq bordir-da. Yigit poychasini shimarib olgan, ikkisi ham oftobda pishib, yuzlari bo'g'riqib ketgan; buloqni topib borib uzala tushganча rosa suvga to'yishdi, yuzlarini chayib bir-birlariga suv sachratib o'ynashdi, yayrab ketib, xoli joyda ekanliklarini unutishdi, shekilli, xuddi o'z uylaridagiday qiy-chuv qilishdi. Biz kino ko'rganday kulib qarab o'tirdik. Chindan hammasi

xuddi kinodagidek edi. Narigi tikka qirg'oqning tepasida katta yo'l bor, og'ir-yengil mashinalar g'iz-g'iz o'tib turibdi. Shu atrofda buloq borligini bilgan yo'lovchilar, ayniqsa haydovchilar goh to'xtashadi-yu, pastga tushish uchun yo'l topolmay chanqoq lablarini yalagancha attang deb yana ketishadi. Lekin bir-ik-kitalari ilojini topib pastga tushishdi ham. Ayniqsa qaytib chiqish mushkul edi. Nishabroq joylarni tanlab tirmashishsa-da, baribir toshlar yumalar, tuproq ko'char, sirg'anib ketib tizzalari, tirsaklari shilinar, xullas buloqning shirin suvi tatimas edi. Bir amallab, azobda ko'tarib chiqqan qimmatbaho suvlari tirlangan yara-chaqalarini yuvishga ham yetmasdi.

Biz bir kulamiz, bir achinamiz. Ana katta yo'lda brezent yopilgan yuk mashinasi kelib to'xtadi. Avval haydovchi tushib, qirg'oq tepasida turgancha, bilar ekan shekilli, buloq tomonni – pastni ko'rsatdi. Brezent ostidan chiqib kelgan besh-olti yosh-yalang, hammasi sho'x, olov, hech narsadan qaytmaydigan boshvoqsizroq bolalar ekan chog'i, yo'l tanlab ham o'tirmay, o'zlarini jordan tashlashdi. Tosh-tikan demay, ketlari bilan sirg'alib, ildizlarga tirmashib, xuddi buloq sapchib yotgan joyni mo'ljallab tusha boshlashdi. Lo'mboz-lo'mboz tuproq nurab, chang-to'zon ko'tarildi, toshlar yumalab biri – ikkinchisiga urilib, tog' ko'chkisiday suron turdi. Haligi beboshlar bir-birlariga baqirib chaqirar, o'zlari ko'rinmas edi. Domla o'rnidan turib ketdi. U haligilarning birontasi mayib bo'lmasa, fojea yuz bermasa edi, deb xavotir olardi. Anchadan keyin, ko'chki tinib, buloq boshida chang buluti bosilgach, sho'x ovozlari, chinqirib aytilgan behayo so'zlar, kulgi aralash baqiriq-chaqiriqlar eshitildi. Buloq boshida haligilarni ko'rgach, domla joyiga o'tirdi. Uning yuzida boyagi xushnud shu'la o'chgan edi.

– Bunaqada bir kun emas bir kun buloqning ko‘zi yumilib ketadi... – dedi u ma‘yus ko‘zlari ni narigi sohildan uzmay. – Yaxshilab pillapoya qilib qo‘yish kerak edi. Nima ko‘p – Shovvasoyda tosh ko‘p. Serqatnov yo‘l, o‘tgan-ketgan zinadan sakrab-sakrab tushib muzdek buloq suvida yuzi ni chayib, hordig‘ini tashlab, chanqoqbosti qilib ketardi. Jumlayi fuqaroga tatiydigan shirin buloq. Savobtalab bo‘lsang yo‘lovchiga bir piyola suv ber, deganlar... Afsus, Ispolkomning qo‘li kalta-da. Bekorchi bo‘lganimda o‘zimoq urinardim, shu ishga...

Biz Qora domlaning keyingi so‘zlariga, shuncha ki aytdi-qo‘ydi-da, deb e‘tibor bermadik. Bolalik ekan, «buloqning ko‘zi»ni, kipriklari piri-pirashini, kalta qo‘li Ispolkomni tasavvur qilib o‘tirardik. Orada Sotti merov deganimiz bo‘lardi, semiz, dangasa, ochiq havoda uyqu bosib, mukka ketmaslik uchun cho‘p bilan qumga har xil suratlar chizib o‘tirardi. Qarasam qo‘li kaltagina odamning rasmini solibdi. Ispolkomni odam deb bilsa kerak. Suratga qarab kuldim. Qiziq, qo‘li kalta odamning oyog‘i uzun bo‘lib ko‘rinar ekan...

Biz, bolokapalik bolalar, boshlang‘ich maktabni bitirgandan keyin har qayoqqa tarqab ketdik. Kimdir Quyikapadagi o‘rta maktabga qatnaydigan bo‘ldi, kimdir shaharga jo‘nadi, kimdir ota-onasi bilan butunlay ko‘chib ketdi. Men o‘shandan keyin Qora domlani ko‘rmadim. Shuning uchun bu yog‘iga u haqda eshitib bilganlarimnigina hikoya qilaman.

Qora domla nafaqaga chiqqandan keyin shirin buloqqa tushadigan tosh zinapoya haqidagi niyatini amalga oshirish uchun bel bog‘ladi. Nafaqaxo‘rlikda zerikib qolganidan emas. U hali baquvvat, ezgu orzu esa chindan ham xayolini butkul qamrab olgan edi. Buloq atrofida kun bo‘yi aylandi, tikka qirg‘oqning

o'pirilmaydigan nishab joylarini timirskilab o'rgandi. Toshga o'tirib uzoq o'y surdi.

Shovvasoy supaday-supaday toshlar orasidan buralib oqar, shovullashlari uzoqdagi tog'-tosh, yashil, zax daralar hikoyasini so'ylaganday battar xayolga toldirar edi. «Nechta pillapoya bo'lishi mumkin», deya bir qo'li bilan boshidagi do'ppisini ushlab qirg'oqning balandligini chamaladi domla. «Nishabini tanlab aylanibroq chiqilsa 40-50 pillapoya bo'lar... Qanchaga boradi bu ish? Yolg'iz o'zi sa'y etsa o'tgan-ketgan bir nimalarni o'ylamasmikin? Hay, bunisi go'rga. Birov machit insho etadi bu dunyoda, birov – kutubxonona. Qoravoydan bir zinapoya qolsa qolibdi-da. Savobtalab qariya, u dunyoligini o'ylab qopti», desa der.

Qora domla, ochig'i avval savob haqida o'ylagani yo'q, buloqni saqlash, uni odamlar uchun ardoqlab qolish haqida o'yladi. Axir toliqqan yo'lovchi, haydovchi-paydovchi, yosh-yalang, bola-chaqa xarsang zinadan yugurgilab tushib, saratonda ko'ksini sovuq toshga berib, oyna buloqdan muzdek suv ichsa, yuzini chaysa, ruhi ravshan tortib atrofga qaraydi, tabiatning kamtarin yashnashini dilidan sezib, nimadandir mamnun bo'ladi. Buloq tiniqligi ko'zlarida, shu kun – qalbida, Shovvasoyning bir maromda shovullashi esa quloqlarida qoladi... Qora domla shularni o'yladi, ammo-lekin savob degan so'z ham ko'nglining allaqayerida aylanishgani aniq, buni tan olish kerak.

O'y-xayollar tiniqib, dilda niyat qaror topgandan keyin cho'kich-ketmonni yelkalab keluvdiki, rejaning andak xomligi bilindi: pillapoyaga toshni qayerdan oladi? Soy toshi yaramaydi, tikka jarda uning o'rnashuvi mushkul, xavfli. Bunga yassi xarsang yo

bazalt kerak. Bazalt degani taxta-taxta bo'lib qatlanadigan qizg'ish qumtosh, zinabop bo'ladi.

Shovvada har xil toshdan ko'pi yo'q, albatta. Istagancha topiladi. Lekin qazib olish, tashib kelish... Birinchi kun ish yurishmadi. Asboblarini butalar orasiga yashirib, uyga qaytdi. Ertasiga tomorqaga go'ng tashiydigan ikki g'ildirakli temir aravachasini ham g'ildiratib yana bordi. Yuqori oqimga yurib, ikki-uch bo'lak yassi toshni ko'chirib keldi. Tosh ko'p edi, lekin kamida bir tomoni yassi bo'lmasa, pillapoyaga yaramaydi. Qora domla qirg'oqning tuprog'ini toshlarning g'udur tomoniga moslab o'yib, dastlab topgan xarsanglarini joyladi. Toshlar cho'kich bilan moslab o'yilgan joyga chippa yopishganday, jips joylashdi. Domla mamnun bo'lib, manglayini sidirib artdi-da, birinchi pillapoyaga o'tirdi. A'zoyi badanida og'riq sezdi, bunday charchashni o'ylamagan edi. Shunday bo'lsa ham, buni yoshiga emas, tosh ishiga, past-u baland yo'llar azobiga yo'ydi. Birinchi kun axir, o'rganib ketadi.

Mana, dastlabki ikki pillapoya, oqarib-buralib tepaga chiqib ketadigan bo'lg'usi zinapoyani ko'z o'ngiga keltirsa bo'ladi. Shirin buloq zinapoyasi, Qoravoy domla zinapoyasi! U tosh zinaning shunga o'xshash nomlar bilan tildan-tilga o'tib mashhur bo'lib ketishiga shubha qilmasdi. Yo'g'-e, yana o'sha gap... Shaytonga hay bermasa bo'lmas. Yana shunday savob... Odam xayol suraversa oddiy ishdan ham, jinday g'araz deymizmi, minnatmi, manfaatmi – kelib chiqaverar ekan. Yaxshisi, o'ylamaslik kerak.

Qora domlani ikki narsa qiynardi. Biri – yurakning zo'riqib hovliqishi, hansirash, ikkinchisi – tosh masalasi. Birinchisi – go'rga, tez-tez dam olsa o'tib ketadi, bu yoshda bo'ladigan gap. Lekin ikkinchisi muammo...

Bir necha kundan keyin aravachasini sudrab qadimgi qadrdoni Sadr sangtaroshning oldiga bordi. Oshnasi katta yo'ning nariyog'idagi qabristonning pastida ustaxona tutardi. U yerdan keladigan betinim taq-tuq, chiq-chiq, cho'kich bilan iskana tovushi go'riston jimligini doim buzib turadi. Qora domla borganida usta semiz, soqol qo'yan, to'nkaday toshlarni chap oyog'i bilan surib tashlaydigan anqovroq shogirdi Polvon bilan ochiq bostirma tagida ishlayotgan ekan. Mehmonni ko'rib, yiltillab ketgan brezent peshgirnini yechdi, gardishiga charm qoplangan ko'zoynagini asboblari yoniga qo'ydi.

– Kel, Qoravoy.

– Omonmisan, Sadridin og'ayni?

Quchoqlashib ko'rishdilar. Ular bo'y-basti qotmaligi, qoramag'izligi yana bosiqlikmi, mulohazakorlikmi, nimalari bilandir bir-birlariga o'xshab ketishar, chetdan qaraganga aka-ukadek edilar.

– Hay... – dedi Qora domla tosh kursilarga o'tirib, omin tutganlaridan keyin. Ustaxonaning peshtoq tomoniga suyab qo'yilgan sag'ana yodgorliklariga ko'z soldi. Tarashlangan yapasqi xarsanglar, katta-kichik bazalt toshlari, onda-sonda marmar bo'laklari, biriga arab imlosida qandaydir yozuvlar, raqamlar o'yib bitilgan, biriga sellofanli to'garak fotosurat o'yima qilib yopishtirilgan, biri hali chala.

– Buyurtma serobmi deyman?

– Shukur deb bo'lmaydi, oshna! Ammo dunyo ekan, bandasi omonat, ishsiz qolganimiz yo'q. O'zing qalaysan?

– Alhamdulillah, senga mijoz bo'lgunimcha yo'q, – domla o'zi boshlagan ishi haqida gapirib berdi.

– Yaxshi niyat qilibsən, og'ayni, – dedi usta Sadridin, – o'likdan o'lja yiqqandan, tirikka tekin xizmat qil, degan mashoyixlar. Qani endi har kim hech

bo'lmasa bitta buloqning ko'zini ochsa. Savob ishga qo'l uribsan, Qoravoy.

– Gap savobda emas. Ko'ngil... Xo'sh, o'zing-chi, o'zing qancha olasan mana bularga?

– Biri besh so'm, biri o'n so'm, har xil.

– Ko'rdingmi, aslida har biriga haftalab ko'z nuringni to'kasan, o'pkangga tosh gardi yuqadi. Qu-loqlaring bitib ketadi. Besh so'm, o'n so'm, qancha arzon pullasang savobi shuncha katta.

– Qo'ysang-chi, Qora, xayolga kelmagan gaplarni gapirasan. Bizga kulfatzada bandalar keladi. Savob-ga-ku, qarshi emasmiz. Lekin insof kerak, jo'ra.

– Ana endi o'zingga kelding, bizniki ham shu.

Polvon choy damlab kelib, tosh ustiga qo'ydi. Qora domla ustaxona orqasidagi qiyaliklarga ko'z soldi. U yerda nishxo'rdga chiqqan xarsang bo'lak-lari dumalab yotar, undan narida ham necha yillik uyumlar oqarib ko'rinar edi. Sangtaroshning o'g'li beton zavodida muhandis, otasiga har zamonda samosval topib berib, Shovvasoyning yuqori oqim-laridan sag'anabop yassi xarsanglar yuklatib kela-di. Nishxo'rd ko'p chiqadi, albatta. Biri tashiganda sinadi, biri iskana uchi tekkanda darz ketadi, biriga tish o'tmay tashlavoriladi. Qora domla aslida mana shularni o'ylab kelgandi. Qadrdoni ham ortiqcha gap-so'zsiz tushuna qoldi.

– Muhandisga aytay, samosvalda eltib tashlaydi.

– Yo'q, har kuni kelib, aravachamga ikki-uchta-sini tanlab-saralab yuklab ketaman. Shoshadigan joyim yo'q, seni ham ko'rib turaman bahonada, – dedi Qora domla.

Shunday qildi ham. Deyarli kunda keladigan bo'ldi. Olib borgan ikki bo'lak toshini yer o'yib joy-laydi-da, yana bir pillapoya ko'tarilganiga ko'ngli o'sib, do'sti yoniga keladi.

– Bo‘lyaptimi?

– Bo‘lyapti.

O‘tirib choy ho‘playdilar. Polvon domlanning aravachasiga kerak bo‘lgan zinabop yassi xarsanglardan yuklab beradi.

Bir kuni qarasa, Polvon uch gaz keladigan yaxlit, yassi bazaltni aravachaga joylab qo‘yibdi, qanday ko‘targan – xudo biladi.

– Yo‘q, buni olmayman, – dedi domla, – tupkanning tagidan yuklab kelingan mol-a! Eshakka tilla tushov bo‘ladi bu. Olmayman.

– Olaqol, bizda ko‘p.

– Yo‘q, o‘zingga kerak bo‘ladi, egasi kelib qolar... Qara, tabiatning o‘zi tarashlab, sag‘anabop qilib qo‘yibdi. Tushir, Polvon uka!

– Hay, mayli, tushir, – dedi usta. – Aytganingday, egasi kelib qolar.

Shunday qilib, Qora domla kun ora kelib yuklab ketgan toshlaridan binoyidek zinapoya tiklay boshladi. Yuqorida aytganimday, toshlarning notekis tomoni puxtalab tuproqqa chippa yopishar, oqarib ko‘ringan pillapoyalar qiyalikning nishabroq joylaridan eshilib-buralib kun sayin tepaga o‘rlab borar edi. Domla gohi qora terga botib holdan toyadi, sangtaroshning bostirmasida bir pas o‘tirib choy ichadi. Hordiq chiqaradi-da, aravasini sudrab borib, ishga tushadi. Ba‘zan qattiq charchaganida tizzalari qaltirab zinaning tikka qirg‘oq tepasigacha chiqib borishiga ko‘zi yetmay qoladi.

Shunday kunlarning birida yelkasiga belkurak tashlab Sotti merov kelib qoldi. Yodingizdadir, bu – hov o‘sha, tabiatni mahliyo bo‘lib tomosha qilish o‘rniga qumga surat chizib o‘tiradigan sinfdoshimiz. Yolg‘iz o‘zi Bolokapada qolib ketgan ekan. Qayoqqa ham boradi. Oramizda ashaddiy «ikki»chi shu edi.

Biz uni otaliqqa olib, darslarini yodlatib, obdan qiroat qildirib, imtihonga rosa tayyorlaganimizda baribir bir amallab ikkini olib chiqardi. Mana bugun bir qarashay deb kelibdi. Domla xursand bo'ldi. «Odam bo'пти shu merov ham» deb.

Uning bo'yi cho'zilgan, suyagi buzuq, oyog'ida qo'pol etik, qo'li ishga chopib turardi.

Ish yurishib, zina go'yo tepaga qarab «yo'rg'alab» ketdi. Sotti merov tushgacha astoydil ishladi. Lekin kechga yaqin toliqdi chog'i, tili chiqib, achchiq-tizziq gap ota boshladi.

– Dashti biyobonda kimga kerak ekan bu dahmaza, domla?

Qora domla yalt etib qaradi-yu, indamadi. Kutilmagan bu fikrdan esankirab merovning mishiqlik bola paytini ko'z o'ngiga keltirdi.

– Hamma shunga... hayron, – dedi Sotti merov.

Domla yana indamadi. Nima ham derdi. Bu merov shogirdini tuzlab qo'yishi mumkin edi-yu, endi... katta bo'lib qolibdi, mo'ylov ham qo'yibdi. Bir chekkasi hasharga kelgan odamga qattiq gapirib ham bo'lmaydi.

– O'tib ketgan eski dunyoning bandasi ekansiz, domla, – dedi merov ham indamagan sari oshib.

Domla andishani qo'rqqoq bilgan bu merovni javobga arzimadi. Inson bolasining o'sish, ulg'ayish, o'zgarishi, bunda o'zining, umuman domlarning o'rnini haqida o'yladi. Bularga ko'p narsani o'rgatdi, o'git nasihat qildi, tabiat go'zalliklarini ko'rsatdi. Lekin beminnat, beg'araz ishlar tabiatgagina emas, olamni yashnatgan bahorga, tiriklikni barqaror etib turgan sof havo va soy chashmalar, oy-u yulduzlargagina emas, insonga ham xos ekanligini gapirmagan, amalda ko'rsatmagan ekan, o'ylab qarasa. U Sotti haqida o'ylamay qo'ydi. U endi ketadi va qaytib kelmaydi. Gap bunda emas...

Bu mahal Sotti chindan ham etagini qoqib, etigini yuvib kiygandi.

– Shogirdlaringiz ko‘p, qarashvor deb chaqir-sangiz bo‘lmaydimi? – dedi domlaning tundligidan battar xafa bo‘lib, – savobingizga sherik bo‘lishadi, deb qo‘rqasizmi? – dedi iljayib, belkuragini yelkalab jo‘narkan.

Shu ketgancha chindan ham qaytib kelmadi. Lekin ish to‘xtagani yo‘q. Qora domlaning dilxira bo‘lgani qoldi. Uning ilhom chirog‘i so‘ndi-yu, lekin o‘chakish shami yondi. O‘chakish esa charchash, toliqish bilan hisoblashmaydi. Bir oy deganda domla tamom darmondan qoldi-yu, ammo zinapoya buralib, to‘lg‘anib qirg‘oqning eng tepasigacha chiqib bordi.

Qora domla etik yechib, soy kechib o‘tdi-da, bo‘ynilarini, yuzlarini uzoq-uzoq yuvgach, ikki jiyda soyasidagi toshga o‘tirib, o‘z ishini bamaylixotir tomosha qildi. Qarasa, o‘z mo‘ljalidan oshiq, 53 pillapoya bo‘libdi, uzoqdan oqarib yo‘lovchi-yu, sayyohlarni o‘ziga chorlab turibdi. Joyida! Domlaning ko‘ngli o‘rniga tushib, besaranjom tuyg‘ulari bosildi, malolli o‘ylari unutildi, hordig‘i chiqib, dilidan g‘ubor ko‘tarilib, bo‘g‘inlari bo‘shashib, tanasiga orombaxsh bir ilig‘lik yayradi. Joyida... Hali bu yer misli bir qadamjo bo‘lib shuhrat topadi, horg‘in o‘tkinchi chanqog‘ini bosib, ehtimol «bu zinapoyani kim qurdiykin, baraka topkur?» – deb ham qo‘yar, qari-qartang duoga qo‘l ochar, bilganlar esa balki Qoravoyni tilga olar. Yaxshi gap tez tarqaydi, zora bir chaqqon muxbir ham chiqib, gazetga chop etsa, ya‘ni shundoq-shundoq niyatli odamlar bor, falon joyda shunday ezgu bir ish bo‘libdi va hokazo, deb.

Qora domla o‘z qo‘li bilan qilgan ishga suqlanib, ko‘zi to‘ymay horg‘in xayollari u yoq bu yoqqa sudrab, jiyda soyasida uzoq o‘tirdi. Quyosh oqqan bo‘lsa

ham, endi bu zinapoyadan havas bilan birinchi bo'lib tushib kelgan biron zotni ham ko'rib ketay degan niyatda yana jindak kutdi. Qosh qoraymasdan, tepadagi katta yo'lda ikki ayol ko'rindi. Boshini ro'mol bilan tang'ib, kamzul ustidan belini bog'lagan bu ikki xotin Showvasoyning yuqori oqimidagi tog'lardan do'lana terib kelishayotgan bo'lsa kerak, qo'llarida og'ir kaja-va, jarlik tepasiga kelib to'xtashdi.

– Voy, ovsin, zinapoya bor ekan-ku, – dedi yoshrog'i chinqirib. Namozshom jimligida ularning quvnoq chug'ur-chug'urlari yangrab eshitilib turardi. Kajavalarini boshlariga ko'tarib, yangi zinadan birinchi oyoq bosayotganlarini o'ylamay, hakkalab-hakkalab tushishdi. Soyaday qorayib turgan tosh va butalar ortida, buloq labida ularning sho'x qiy-chuvlari anchagacha eshitilib turdi. Domla xudojo'y bo'lmasa ham, qariligi tutibmi, yo bo'lmasa shu sokin oqshomda ko'ngli juda yayrab ketganidan, «lloyo qadaminglar qutli bo'lsin» – deya yuziga omin tortdi, o'rnidan turdi.

Cho'kich, ketmonlarini olib ketish bahonasida ertalab kelib zinapoyani yana bir ko'rib ketdi. Joyida. Oqarib uzoqdan chorlab turibdi.

Qattiq zo'riqqan ekan, domla doktorga qatnab, bazo'r o'ziga keldi. Doktor yordam qildimi yo ko'ngil tinchligimi, ishqilib, beldan gardanga, undan biqinga ko'chib yuradigan zirqirashlar harna qoldi.

Ko'ngil nisbatan tinch edi-yu, bir chekkasida nimagadir intiqlik, bir bezovta his bor edi. Ochig'i, domla zinapoya haqida hech bo'lmasa biron gap-so'z bo'lishini kutardi. Bu kutishni birovlardan, hatto o'zidan ham yashirmoqchi bo'lardi-yu, eplolmasdi. Buloq obod sayrgoh bo'libdi, yosh-yalang yayrab qolibdi, katta yo'lda hamma to'xtab o'tarmish, degan gaplar bir necha haftadan keyin yetib keldi.

Ammo na buloq, na zina va na domla haqida gazet-pazetda hech narsa chiqmadi...

Aytishlaricha, bir havaskor muxbir tuman gazetasiga maqola yozib olib borgan emish, muharrir ko'rib, «Xo'sh, nima, Dneproges qurilibdimi, bu haqda butun boshli maqola chiqarsak?! «Xronika» bo'limiga kiring, uch-to'rt satr qilib berishsin», deya qaytarvorganmish. «Xronika» bo'limining xodimi ham yelkasini qisib, «Yo'q, birodar, biz xronikada jizillab turgan o'tkir faktlarnigina beramiz. Masalan, bosqin, toshqin, yong'in...» deya barmoqlarini bir-bir bukib uzoq sanab, havaskorning hafsalasini pir qilibdi.

«Xronikabop» jizillagan o'tkir voqealar haqidagi ovoza bir necha oydan keyin tarqala boshladi.

Avvalo qandaydir bir guruh yoshlar obod buloq labida ulfatchilik qilib, qattiq mushtlashishdan keyin, boshi shisha bilan urib yorilgan birovi kasalxonaga olib kelinganmish... Bu mish-mish yetib kelgan kuni Qora domla gangib qolganidan, pensiya olgani borish yodidan ko'tarilib, oilasida xafaqonlik yuz berdi. «Ha, esi pastlar, aroq ichadigan joymi-ya!» deya, kechasi bilan g'o'ng'illab, uyqu ololmay, u yoq bu yoqqa ag'darilib chiqdi. Yaxshi hamki, bu gap gazetada chiqmay, el og'zida qolib ketdi. Bundan keyingi ovoza ham mish-mish darajasida bo'ldi: Kimdir Qora domlaning zinapoyasidan yiqilib, oyog'ini sindirgan emish. «Emish» bo'lsa ham, buni si domlaga qattiq botdi, chunki xalq og'zidagi gapda «Qora domla zinasi» degan so'zlar ham ora-chora quloqqa chalinar edi. Domla ezilib ketdi.

Bundan keyingi voqea esa gazetada do'mbira bo'lib, o'lgan ustiga tepgan, deganday, domlani as-toydil esankiratdi. Markazdan kelayotgan bir taniqli oila quvnab-yayrab buloqdan suv ichib chiqsa,

katta yoʻlda qolgan «Volga» mashinalari yoʻq emish! Taxminlarga qaraganda, bu xoli joyda shunaqalarni atay poylab chakalakzorda yotgan «shaytonlar» shartta haydab ketishibdi.

Hali shunday poylab yotadigan «shaytonlar» ham chiqibdi desangiz-chi! Domladan sovuq ter chiqib ketdi. Xayriyatki, bu gal gazetda uning nomini tilga olishmadi. Olishsa oʻrni bor, nojoʻya boʻlmasdi. Xudo saqlabdi. Yo tovba...

Oʻsha haftaning oʻzida «Xronika» chashmada nomaʼlum bir qizni zoʻrlab ketishganini xabar qildi. Shundan keyin bir oycha tinch boʻlib, domla endi oʻzimga keldim deb turganida, buloq atrofidagi butazordan oʻlik topildi. Qora domlanning bulogʻi-yu zinapoyasi tumanda odamlarning koʻngliga dahshat soladigan xavfli joyga aylandi. Oʻzingiz bilasiz, el oshirib, qoʻshib-chatib ham gapiradi, koʻp oʻtmay oʻsha joylarda hech narsadan tap tortmaydigan kallakesarlar ham paydo boʻlganmish, degan gap tarqaldi. Kim biladi deysiz...

Qora domla bosh koʻtarib koʻchaga chiqolmay qoldi. Yaqindagina, qilgan ezgu ishimni bir ogʻiz gazetaga ham yozishmadi, deb ichidan xafa boʻlib yurgan odam, bugun birdan yomon otligʻ boʻlib, oʻsha zina haqidagi niyatni diliga solgan kuni-soatini kechalari bilan laʼnatlab chiqadi. Uyda oʻtirib, choʻkib-bukchayib qoldi.

Qulogʻini bekitib oʻtirgan bilan qutulib boʻlarkanmi?! Bir oycha oʻtkazib, bozor-oʻcharga chiquvdi, ikki joyda notanish odamlar uni «Ana, Qora domla!» deb barmogʻi bilan turtib koʻrsatganini payqadi. Nariroqdagi rastada bir xotin sotayotgan pomidorining ustini yopib, domla oʻtib ketguncha yuzini oʻgʻirib turdi. Shundan keyin bozor ahli, hamma unga qiya qarayotganday boʻlaverdi, qulogʻiga «Qora dom-

la!», «Qora domla!» degan betinim shivir eshitilardi. O'zidan o'zi darmondan qolgan domla keragini xarid qilolmay gandraklab yurib bozordan zo'rg'a chiqib ketdi.

Uyda ham uni shumxabar kutardi: hov o'sha zo'rlangan qizning onasi, telbami-sog'mi bilib bo'lmaydigan darajada, kelib domlanning darvozaxonasida sochlarni yulib dod-u suron solibdi. Qo'ni-qo'shnini boshiga to'plab mudhish qarg'ishlar aytib ketibdi.

Qora domla kechasi bilan bosinqirab chiqdi. Ko'zini yumishi bilan goh changalzorda yotgan kallakesarlar, goh sochini yulgan telba xotin, goh buloq bo'yida uzala tushib yotgan murda, gohi bozordagi teskari yuzlar, sirli nafrat chaqnagan qarashlar ko'z o'ngiga kelar, o'rnidan turib ketardi.

Oxirgi turishda obrezda yarim satil sovuq suvni boshidan quydi-da tandir biqiniga suyalgan lo'mni yelkasiga olib, chiqib ketdi.

Tong salqin edi, yo'tal tutdi. Yo'tal zo'ridan ko'zi tingan domla Shovvasoy yoqasidagi o'zi sevgan chakalakzor gullarini ham, undagi oqish shabnam sarinligini ham, endi uyg'ongan chipor kapalaklarni ham ko'rmadi. U buloq tomonga shoshardi. Qani o'sha «shaytonlar», qani o'sha zo'ravon-u bezorilar, qani o'sha kallakesarlar?!

Bu darg'azab dard uning ruhida bor-u, jismi bo'shashgan edi. Zina bosib yuqoriga chiqqanida bu yana bilindi, lo'mga suyanganicha qattiq hansirab, pastga, atroflarga ma'yus qaradi, hech zot yo'q edi.

Tongda oqarib, namlanib yotgan zinapoya xarsanglariga qaraganida, negadir ko'zidan tomchi yosh sitilib chiqdi. Shuning zo'ri bilan eng tepadagi birinchi pillapoya ostiga lo'm urdi. G'azab bilan qayirib tashladi. Tosh shag'al aralash tuproqni shovul-latib o'pirganча yumalab tushib ketdi. Qizishgan

qariya ikkinchi pillapoya ostiga jon-jahdi bilan lo‘m urdi, jahl bilan birga qandaydir yovuz kuch ham to‘lishib ketdi. Domla nafas siqishini unutkan, qora terga botib tosh qayiradi. Qurish qiyin, yemirish oson, tepa qismini bir lahzada o‘pirib tashladi. Sal tinsa butunlay to‘xtab qoladiganday, urinib-surinib davom etar, lo‘m qo‘lidan chiqib ketsa inqillab yana olar, «mana bo‘lmasa!» deb urganida tosh chaqnab, domlaning o‘zi munkillab ketar, lekin tinmay urar, tepar, qayirar, buzar edi.

Pastdan o‘n-o‘n ikki pillapoya qolganida ichida xuddi bir narsa uzilganday, domla «ing» dedi-yu toshga o‘tirib qoldi. Qo‘lidan chiqqan lo‘m toshdan-toshga urilganicha jaranglab pastga tushib ketdi. Domla, ko‘z oldi qorong‘ilashgach, belini ushlab, qayrilgan zinapoya o‘rniga yonboshladi. Lekin u o‘z ahvolini o‘ylash o‘rniga, negadir Sotti merovni ko‘z oldiga keltirdi: «Domla, o‘tib ketgan eski dunyoning bandasi ekansiz...». Esladi-yu, ingrab yubordi.

Quyosh tikkaga kelib qolgandi, lekin uning ko‘z o‘ngi qorong‘i. «Xudoyim-ey, – dedi u hamon o‘z ahvolini o‘ylamay, – qanday kunlarga qoldik? Yaxshilik qilib bo‘lmasa dunyoda...»

Bu payt yuqorida mashinalar to‘xtab, ikkita haydovchi qichqirdi:

– Hoy, jinni bo‘ldingmi, nega buzayapsan zinapoyani? Hey, senga gapiryapmiz! Birovlar ne azobda quradi-yu, sen buzib tashlaysanmi! Esing joyidami o‘zi...

Ular pastga tushishdi. Qora domla tepasida turgan odamlarni ko‘rib, o‘z ahvolini esladi:

– Bolalar... belim...

Qarashsa, bu «tentak»ning ahvoli chatoq. Ko‘tarishib chiqib mashinaga soldilar.

Tuman kasalxonasida qaytalab so‘rashdi.

– Qayoqdan?

– Buloqdan, dedik-ku. «Qora domla» zinasida beli chiqib yotgan ekan.

– Obbo, yana Qora domla! – dedi doktor koʻzida vahima bilan.

Uch kundan keyin kasalxonada Qora domlanning joni uzildi. Oʻsha katta yoʻl yoqasidagi qabristonga yerladilar. Sadr sangtarosh Qoravoyning maqtab, aravachasiga olmay, «egasi kelib qolar» deb tashlab ketgan oʻsha katta bazalt toshga doʻstining nomini oʻyib yozdi-yu, doʻng tuproqning bosh tomonida uzoq oʻtirib qoldi. Xotira toshiga qarab gapirdi:

– Yaxshilik qilding, savobini olding-ketding ekan-da? Yoʻq, undoq emas, Qoravoy ogʻayni, ovora boʻlasan, savob degan gapni hammayam tushunavermaydi. Sen esa...

TAFT

Kobulda bogʻi Bobur degan qadamjo bor. Uning baland toʻrida shoirning qabri saqlangan. Oyoq tomondagi qari tutni oʻsha vaqtlarda oʻtqazilgan, deb tushuntirishadi. Qadamjoni ikkinchi bor ziyorat qilganimda yonimda menga bogʻlab qoʻyilgan soqchidan boʻlak odam yoʻq edi. Uning oti Maʼrif, kambagʻalgina askar bola.

Men bu safar tutga uzoq tikilib qoldim. U qarib, yoʻgʻon tanasi tamoman chirib, oʻq ildizi tuproqqa aylangan. Lekin bir yonidagi jindek gʻudur poʻstloqdan ozgina shira kelib bir-ikki shohida yashil barglar hali ham shivirlashib turibdi. Nahotki oʻsha asrlardan beri tirik? Uni oʻtqazganlar, balki buyuk bobomizni koʻrgandir. Poʻstlogʻida kimlarning kaft izlari bor ekan? Shabadada qaltirab yiltillab turgan bu siyrak barglar moʻjizaday tuyuladi, men ularni

ushlagim keldi-yu, qo'l teggizolmadim. Tiz cho'kib, tutning po'stlog'i bor tomonga kaftimni uzatsam, qo'lim titrab, badanimga o't yugurganday bo'ldi.

– Ajabo, – dedim asta silab ko'rib.

– Bo'lmaydi, – dedi shu payt tepamda turgan Ma'rif.

O'rnimdan turdim. Ushlash mumkin emas ekan, deb o'ylab, xijolat tortdim.

Bog'dan chiqqandan keyin surishtirsam Ma'rif «bo'lmaydi»ni boshqa ma'noda aytgan ekan. Uning-otasi bozorda o'tin furushlarga tarozibonlik qilar ekan. Xonadonda o'tinning sifatini yaxshi bilishadi.

– Endi u yonsa ham taft bermaydi. Chirindi, – dedi askar.

ARVOH

Abdurahmonning buvasi bugun yana keldi. O'sha-o'sha oq surp yaktak, shoyi qiyiq, oppoq soqoli va yarashiq sutdek salla...

Ammo, Abdurahmon «Keling buva» deya olmadi – boboning vajohati xunuk edi.

– Sen nima uchun meni mujmal yaltoqi qilib qo'yding, bolam. Sendan umidim shulmidi! Men qachon non-utuz ko'tarib yovuzlarga peshvoz chiqqan ekanman, qani, ayt! Bu qanaqasi, mana endi mo'min-musulmon oldida yo sen xoin, yo men xoin. Nima degan odam bo'ldim, axir, men senga bo'lgan voqeani miridan-sirigacha hikoya qilib bermovdimmi? Yo Oллоh, o'zingdan chiqqan baloga, qayga boray da'voga.

– Axir, buva...

– Menga qara! Nahotki yodingdan chiqqan bo'lsa mening hikoyalarim! Men aytgan edim-ku, ular avval qandaydir ekspeditsiya... ya'ni ilmiy sayr-sayohat degan bahona bilan kelishgan. Keyin qaracak, ular shubhali deb hisoblagan odamlar bitta-bitta

g'oyib bo'la boshladi. Bizni nodon bilib, yerli qora xalq deb, ustimizdan hukm yurguzadigan bo'lishdi. Bilsak, orqalarida minglab lashkar-u navkarlari bor ekan. Biz panshaxa-yu tayoq-cho'qmor ko'tarib dalaga, o'sha qurolli kelgindilarga qarshi chiqdik.

«Mingboshi qani?» deb jerkidi qarqarali chakmon kiygan bir zot. Mingboshi qilichdan tap tortmaydigan tog'li yigit edi.

– Kelgindini ko'p ko'rgan bu xalq, – deb murojaat qildi qilich taqqan zobitlarga, – o'lsa o'ladiki yer surib lashkarlaringni boqmaydi! O'lsa o'ladiki...

Shu payt o'q ovozi yangrab, yalangto'sh mingboshimiz yer tishladi. Xalq oldinga tashlandi. Ro'paradagilar nayzasini o'qtalib, gurs-gurs odim tashlab, osmonga o'q otib kelavergandan keyin, to'xtadik. Buyruq bo'ldi:

– Tiz cho'k!

Tikka turaverdik.

– Tiz cho'k!

Mingboshining gapi to'g'ri edi: hech qachon begonaga tiz cho'kmaganmiz. Tikka turaverdik.

Ammo oldingi qator tutday to'kilavergandan keyin yerga qapishdik.

– Bosh ko'tarma!

Bosh ko'targan o'qqa uchaverdi... O'lganga qayrilib qaragan ham, yiqilganga yordam beraman degan ham, bu xunxo'rlikka dosh berolmay seskangan ham, shunchaki qimir etgan ham yer tishlayverdi. Olti yuzga yaqin kishi edik. Bari qirilib ketdi. Yo eshitmovdingmi qon-yosh to'kib aytgan bu hikoyalarningmi? Ayt, eshitmovdim degin!!!

– Buva...

– Shu xunxo'r qotillarga men non-u tuz tutgan emishmanmi? Yo, Olloh! Qaysi shaytoni layin senga dars bergan, hey bola!

– Axir, buva, bu haqda hech qanday hujjat...

– Buvangning guvohligi kerak emas senga, hujjat kerak! Xudoning shahodati kerak emas, senga hujjat kerak! Qiron qishloq yaqinidagi begunoh qurbonlar qonini shimgan qutlug‘ tuproq bir yarim asrdan buyon dod-u faryod solib, lovullab yotibdi, senga hujjat kerak!

– Buva, buvajon, meni qarg‘amang, yosh edim, yoshlik qilibman...

Bu mahal haligi lovullab yotgan yerdanmi, qayerdandir issiq jizg‘anak hid anqib Abdurahmon uyg‘onib ketdi. Sapchib turib, negadir ikki qo‘llab, tirikmanmi deganday, o‘zini quchdi. Vujudi sovuq terga botgan edi.

Buning mudhish tush ekanini anglab hushiga kelganida birinchi o‘yi shu bo‘ldi: «Obbo... yana yolg‘on gapirdim! – dedi u ichida, manglayini changallab, – yoshlik qilibman emish: asli bu kitobni yozganimda ellik yettiga kirgan fan doktori edim. Rasvo bo‘ldi. Yolg‘on gapirdim. Yanagi kelishlarida endi mana shuni yuzimga soladilar!»

U to‘shakka o‘zini yuz tuban tashladi. Lekin darrov sapchib turdi – tag‘in uyquga ketib qolishdan qo‘rqardi. Ko‘pdan beri uyqusida halovat yo‘q, – ko‘zi ketdi deguncha, bosinqirab tush ko‘radi. Tushda esa bobosi!

Aytganday, u bobosini ko‘rgan emas-ku! Qandoq qilib tanib olayapti? Tush ekan-da, ahmoqona tush... Buvasining aytganlari ham o‘z ko‘nglida g‘imirlagan, o‘zi bilgan o‘ylar. O‘zing bilgan o‘ylar boshqa-yu, kitob boshqa ekan. Shunday bo‘lmasa doktorlik unvoni qayoqda deysiz? Yurar edi hali ham yettinchi sinfga dars berib.

Ikkinchi tomondan... o‘sha ham durust edi bu azobli tunlardan ko‘ra. Hozir hali yarim kecha.

Abdurahmon yana uyqu elitishidan qo'rqardi. O'z xayolida paydo bo'lgan boboni yomon ko'rib qoldi... Oq surp yaktak, oq soqol... Arvohga o'xshab tushiga kiradi. Deyarli har kuni... Arvoh ham asli yo'q, odam xayolida yaratilgan narsa. Lekin baribir, xuddi bor narsaday ko'rinadi, gaplashadi, so'roq qiladi, qiynaydi, azob beradi.

– Bundan qutulib bo'lmaydi, Abdurahmon aka. Chunki bu – buvangiz ham emas, arvoh ham emas, bu – o'zingiz. Odamning o'zidan qochib qutulganini hech eshitganmisiz?

QODIRIYNI KO'RGANMAN-U

Men Abdulla Qodiriyning ko'rganman-u ko'rdim, deb aytolmayman. Bunga Hakim Nazir aybdor.

Marg'ilon bozorining beshik rastasida shinam choyxona bo'lar edi. Domlam Obidjon aka bilan bit-ta non, bir hovuch mayiz olib, endi choy chaqirgan edik, domla:

– Ana, u yoqqa qara... – deb qoldilar shivirlab, – Abdulla Qodiriy o'tiribdi.

Men qaradim, ikkita soddagina, do'ppili kishi shaxmat surishyapti. Shu o'yinga juda berilgan paytim, gazetada chiqqan chigil masalalarni yechib, grosmeysterlarning o'yinlarini tahlil qilardim. Halig-ilarining taxtasiga qarasam – juda qiziq vaziyat!... Alyoxin bilan Kapablankaning mashhur partiyasi-ku bu!

– Narigisi yutadi, – dedim.

– O'shanisi Qodiriy-da, – dedi Obidjon aka.

Mening fikri-zikrim taxtadagi vaziyatda edi – shu vaziyatda buyuk Kapablanka taxtdan yiqilgan.

Qodiriyning ko'rdim-u ko'rdim, deb aytolmayman.

Buning Hakim Nazirga nima daxli bor, dersiz? Hakim aka gazetada ishlardilar. U ishlaydigan gaze-

tada chiqqan xabarlarim uchun qalam haqi o'rniga (pul bolani buzadi, degan bo'lsalar kerak) u kishi menga shaxmat yuborganlar. Donalari jajji, yaltiroq, taxtasi sirlangan. Bunaqasini ko'rmagan edim. Qo'ltig'imda olib yurib, shu o'yinga ruju qo'ydim. Bolalik ekan-da...

Bolalik ham qoldi. Shaxmat ham qoldi. Qodiriy esa umrim, kasbim, taqdirim...

Bunday bo'lishini kim bilib o'tiribdi deysiz!

KO'K TOSH

Men toshman, ko'k tosh. Otim – Yashm. O'n ming yillardan beri ko'rmagan tomosham qolmadi. Birov boshiga ko'taradi, birov sirtimga minib o'tiradi, birov to'riga qo'yadi, birov – go'riga. Yurmagan yo'lim, ko'rmagan elim yo'q. Bir Yer yuzining qaysi bir nuqtasida yotsam, menga-ku baribir, lekin odamlarga hayronman, tog'-u tosh demay, daryo-mi-dengiz demay, dam dunyoning u chekkasiga, dam bu chekkasiga sudraganlari-sudragan meni. Chiroyli ekanman, asil ekanman, shaffof ekanman, xo'sh, kelib tomosha qilaver. Yo'q-da, meniki bo'lsin. Shu «Seniki-meniki» degan faqat odamda bo'ladi, nazarimda – urush-janjali ham, qirg'ini ham shundan, o'limi ham, kulfati ham.

Tag'in, buning gunohini o'zlaridan soqit qilish uchun, mening to'g'rimda mudhish afsonalar to'qishganini aytmaysizmi!

Keyingi bir necha ming yil davomida-ku Chin-Mochinning hashamatli saroylarini bezab, ancha tinch o'tirdim. U hoqonning qasridan bu hoqonning saroyiga surgalib ancha sayqallashib qolgan bo'lsam ham, bus-butun edim, birov jon bergani ham yo'q meni deb. Ammo, mana endi, Chingiz degani ke-

layotganmish tuman-tuman lashkari bilan dala dashtni dudu to'zonga chulg'ab. Meni deb kelayotganmish. Men kerak bo'lsam, mana turibman-ku, kel, ol. Nima qilasan butun bir mullatni o'tga tutib, shaharlarni ko'kka sovurib, lak-lak lashkarni qirib, begunoh elatlarni qora qaqshatib! Yo, Rab!!!

Aytdim-ku, dunyoning qaysi chekkasida yotsam – menga baribir deb. Mana endi, tag'in sudrab ketishayapti. Chin-Mochinda meni muqaddas hisoblar edilar, mana endi tinchligim buzildi, meni deb yuzta ot, uch yuzta navkar ovora. Ko'p o'tmay, qumda sudraydigan yog'och chanaga tushdim. Chunki ustiga xoda qo'yib meni lo'killatib olib ketayotgan to'rtta fil kecha kechasi o'lib qoldi. Cho'lga yaramas ekan-da joni-vorlar. Keyin to'rtta tuya o'rkachiga joylab ko'rishdi, bo'lmadi, sirg'alib tushib qumga yumaladim. Oltita navkarni bosib qoldim, yerga chalpakday yopishib jon berishdi sho'ring qurg'urlar. Bu voqeadan keyin hoqonning o'zi yana to'rttasini ehtiyotsizligi uchun qamchilab o'ldirdi. Endi mana «chana»daman. Ey, aziz jonini ayamagan odamlar-ey... Menga-ku, ming yil cho't emas, bu gumrohlarning umri axir bir nafas. O'ylab ko'rsa-chi, qadriga yetsa-chi!

Meni joyimdan qo'zg'aganning o'zi bir falokatga duchor bo'ladi. Bu afsonani, hali aytganimday, odamlarning o'zlari to'qib chiqargan, o'zlari shunga ishonishadi ham. Asli o'zi shunday, shekilli-da, necha marta sinaganman, o'zim ham ishonib qoldim afsonaga. Qo'l teggizishsa xavotirlanib turaman. Lekin odamlar... hamon joyimda tinch qo'yishmaydi-da.

Haligi Chingiz degani ham mana meni ne azob bilan olib keldi-yu, o'zi, o'sha afsonada aytilganiday, bekordan-bekor shamollab, to'satdan qazo qildi. Mening Chin-Mochindan Movarounnahrarga ko'chib olganim qoldi.

Bu yerning xo'jayini ham, uning oti Chig'atoy edi, nafimni ko'rib-ko'rmay o'lib ketdi. Odamlar buni ham mening kasofatimga yo'yishdi, albatta.

Inson o'tmishdan saboq olmas ekan-da. O'sha Chig'atoyning nevarasi yana menga qo'l urib, Naxshabda taxt qilib ustimga minib o'tirdi. E... bunga ham yorlaqagani yo'q. Ochig'i, gap mening haqimdagi afsonada emas, hammasi odamlarning ochko'zligidan. Axir, Chin-Mochin hoqonlari meni qaytib olib ketish uchun ne-ne hiyla-nayranglar ishlatishmadi, ne-ne pora-yu boylıklar va'da qilishmadi, oradagi sotqinlik, xiyonatlar g'oyib bo'lgan, o'lib ketgan ne-ne odamlar.

Axiri, meniki bo'lg'usi xo'jayinim ulug' Temur bariga chek qo'ydi, ochko'z urushqoqlarning nafsini tiyib, boshini qo'shib, bir toj ostiga jipslashtirdi. Bu mashg'ulotlar bilan bo'lib, u zot mening taqdirimni jilla ko'zdan qochirdilar. Ammo bir donishmand nabiralari qadrimga yetdi. Meni topib, poytaxtga ko'chirish uchun maxsus yo'l soldirdi. Shikast yetmasin, degan-da. Keshdan Samarqandgacha dastlab men yurgan o'sha tekis yo'l hali ham bor, balki ko'rgandirsiz.

Donishmand meni buyuk bobosining qabriga qo'ydirdi. Mangulik toza husnim shu zotning abadiy shuhratiga monand edi, bir necha yuz yil odamlarga shu fikrni eslatib, tinch yotdim.

Afsus, ulug'lar o'lar ekan-u, odamlarning badnafsligi o'lmas ekan. O'zini jahongir hisoblagan yovqur hukmdor Nodirshoh yana menga ko'z tikdi. Samarqandning boshqa ganjinalari bilan birga meni ham Mashhadga ko'chirib olib ketishni buyurdi. Ulug' zot qabridan qo'porib... Ammo o'z amri o'z ko'ngliga g'ulg'ula soldi, mening haqimdagi mudhish afsona yodiga tushib, hukmdor sust ketdi. Qo'rroq

yuragiga tasalli qidirib, ulug' Temur xotirasiga fotohalar o'qitib, meni poytaxt qasrida muqaddas tosh deb e'lon qilishga va'da berib, o'z dilini ovutdi. Biroq u, baribir, qo'rqqoq bir o'g'ri edi. Dilidagi hadik halovatini oldi. Avliyolarning arvohlari, oh sohibqironning qo'porilgan qabri, maqbara vayronalari tushlariga kirib, badanini sovuq ter bosib uyg'onib ketardi. Qo'rquvdan telba bo'lishiga sal qolganda axiri meni Samarqandga qaytarib, o'rnimga qo'yishga farmon berdi. Yana safar, yana sudra-sudra, yo'l azobidan darz ketgan kunim, Nodirshohni o'z odamlari so'yib qo'yibdi, degan gap tarqaldi. Buni ham odamlar, noiloj, mening kasofatimdan ko'rdilar.

Shundan keyin qabr tepasida yana bir necha asr tinch qo'yishdi. Sag'anada yastanib yotib men uchun yangilik emas, yotaverdim. Maqbara muhtasham, hamisha gavjum, to'da-to'da bo'lib dunyoning har chekkasidan kelib ziyorat qilishadi. Mundoq bo'pti-da, kelib ko'rish mumkin bo'lgandan keyin, seniki-meniki qilib talashish, qo'porish, buzish, urushishga na hojat! Yuqorida aytdim-ku, yer yuzining qaysi nuqtasida yotish mening uchun baribir, deb.

Shunday qilib, odamlarga es kiribdi, deb bamaylixotir yotsam, e-voh, nadomatlar bo'lsinki...

Bir kuni yana kelib qolishdi. Bu safar ular ko'pchilik edi, na afsonaga, na qismatga, na xudoga, na arvoonga ishonadigan odamlar. Kelishdi-yu, bismillosiz, qo'llariga mirsang-u cho'kich olishdi.

Ular hali... ertasiga jahon bo'ylab qonli qirg'in boshlanishini, to'rt yil davomida ellik milliondan ortiq inson yer tishlashini bilishmas edi.

Bu 1941-yilning 21-iyuni edi-da. Hali tarixning eng fojiali tongi otmagan edi.

JINNI

Saidumarni olti-yetti yildan beri ko'rganim yo'q edi. Kabobxonada bir yarim soatcha o'tirib, miriqib gaplashdik. Maktabdoshlardan biri qizini uzatibdi, birining o'g'li askardan qaytibdi, falonchi bobo, joyi jannatdan bo'lgur, o'tgan yili kuzda tom bosib qazo qilibdi, falonchi kelinoyi bo'lsa ikki bolasining ustiga... Ishqilib, bir dunyo xabar, naq borib kelganday bo'ldim qishloqqa. Yaxshi-yomon tanishlar qatori, Halim domlani so'rab qoldim.

– ... domla chatoq... – dedi Saidumar kabob chaynab turib.

– Ha, nima, kasalmi?

– Undan battar.

– Yo'g'e, nima... qamoqdami?

– Yo'q... koshkiydi.

Garangsib, Saidumarga tikilib qoldim. Halim domla eng yaxshi muallimimiz edi, ijtimoiyatdan. Ko'z o'ngimga keltirdim, endi saksonlarga borgandir, nima bo'lishi mumkin?

– Tirikmi, ishqilib domla, gapirsang-chi, mujmal qilmay! – dedim toqatsizlanib.

– Kirdi-chiqdi bo'lib qolgan domla, – dedi Saidumar ko'rsatkich barmog'ini chakkasiga bigiz qilib.

– Qo'ysang-chi... jinnimi?

U g'amgin bosh irg'adi.

Men jiddiy qabul qilmadim bu gapni, ishonmadim ochig'i. Bunga ishonish qiyin, nihoyatda esli, sog'lom, ehtiyotkor odam edi. Haytovur... qariganda nimalar bo'lmaydi.

– Nimadan iborat... jinniligi? Nimalar qiladi?

– Nima qilardi... g'irt, sho'ring qurg'ur.

– Yo'q, menga qara, aniqroq gapir, balki tushunmagandirsanlar uni... Axir, ular... – «ular» dedim-u,

domlaga xiyonat qilayotgandek o'zimdanda g'azablanib, anchagacha asabiylashib jim o'tirdim. Ruhiy kasallar haqida o'qiganlarim yodimga tushdi. – Har xil bo'lishadi: biri Napoleonman, deb da'vo qiladi, biri...

– Ha, ha, buning ham da'vosi zo'r – yozuvchiman, deydi. Yozgani-yozgan.

– Nimani yozadi?

– Har baloni, jinnining gapi-da, nima bo'lardi, qalin-qalin daftarlarni to'lg'izib tashlagan.

– O'zing o'qib ko'rdingmi?

– Ko'rdim-da.

– Xo'sh?

– Masalan, qarg'a haqida... velosiped haqida...

– Nima debdi... qarg'a haqida?

Saidumar kulib yubordi:

– Qarg'a... tumshug'i falon santimetr. Kuzda janubdan uchib keladi. Qanoti... e, qo'ying-chi, hamma biladigan shunday gaplarni daftar-daftar qilib... jinnining ishi-da.

– Velosiped-chi?

– Egari uch burchak, ikkita g'ildiragi bo'ladi. Rezinkadan. Rezinka esa... hay, jinni bo'lsa ham biladi-ey. Masalan, sen rezinkaning nimadan bo'lishini bilasanmi? Yo'q, u biladi. G'afur G'ulom hazillashardi: falonchi shiringina jinni bo'пти, deb. Bu ham esligina jinni bo'lgan. – Saidumar lablarini artib, selkillab kuldi. – Ko'rinishdan binoyiday, qilgan ishlari bo'lsa... Axir, o'rik haqida butun bir daftar-a! O'zimizning oddiy o'rik haqida. Dovchaligida bolalar talashib yeydi emish. Iyun boshida pishadi, ichida danagi bor, chaqib mag'zini yeyiladi, mag'zida yog' bor. Quritib, turshak qilish. Hokazo. Kim bilmaydi buni! Kimga kerak, ayting! Balki, chukchalar, eski moslar uchundir! – yana tebranib kuldi Saidumar. – Qisqasi... domla bechora chatoq.

Turdik. Saidumarning domlamiz ahvoliga beparvoligi menga yoqmadi. Shunaqa ham bo'ladimi! «Ishqilib» «qisqasi»... Masxaraomuz gaplar. Shunday fojia haqida-ya!

Yo'q, men domlani borib ko'rishim kerak. Ertasigayoq qishloqqa jo'nadim.

Halim domlaning hovlisida deyarli hech narsa o'zgarmabdi. Choyxonaday keng ayvon. Uy orqasi molqo'ra, suvsizlikdan qurib yotgan o'rikzor. Biz bolaligimizda domlaga qarashib, tomga g'o'zapoya g'aramlar, chipta qopga tezak qoplab, o'choq boshidagi bostirmaga g'amlab qo'yar edik. Shuncha yil o'tishiga qaramay, hali ham hammasi o'sha-o'sha. Halim domla bo'lsa sira qarimabdi, ajabo, saksondan oshgan odam... yuzlari qip-qizil, o'zi jonsarak, serharakat... Tavba deyishim kerak, kallamga bir fikr keldi: telbaning miyasi ishlaymaydi-da, nimaga ham qarisin. Demak, Saidumarning gapida jon...

Domla meni juda xursandchilik bilan kutib oldi, qayoqqa o'tqazishni bilmaydi: «yozuvchi o'g'lim... yozuvchi inim!..» Nazarimda, shoshib ham qoldi. Men o'z o'yimdan xijolatman-u, lekin domlani hamon zimdan kuzataman...

Yo'q, domla tuppa-tuzuk gaplar gapirayapti. Bola-chaqalarimni surishtirdi, yozganlarimni o'qib turar ekan – xursandchiligini aytdi. Men esa, o'z shubhalarimda o'zimni noqulay sezib, gapimni yo'qotib o'tiribman-u, hamon sinamoq bo'lib, savol qidiraman: nima desam nima derkan? Unga o'zim jinni bo'lib ko'rinmasam edim.

Domla kamtargina dasturxon tuzadi, men bir vaqtlardagiday, unga qarashgan bo'ldim – bu uyda hamma narsaning joyini bilar edim. Ayvonning poli – yer, bo'yra ustida namat tashlangan, xontaxta yonida eski ko'rpacha, shu yerda o'tirib bir piyola choy ichdik.

– Domla, siz ham... yozar emishsiz, deb eshitdim.

– Ha, bizning yozishlar endi... – deb kamtarona jilmaydi, – bizning yozishlar boshqacha. Ko‘p yozaman, ammo-lekin. Ana...

Domla kitob javoni qatidagi tokchani ko‘rsatdi. U yerda o‘nlab qalin daftarlar taxlog‘liq edi. Saidumarning gapi yodimga tushdi: «Yozgani-yozgan. Qalin-qalin daftarlarni to‘lg‘azib tashlagan... Aqlligina jinni...»

– Bir ko‘rsam maylimi? – dedim choydan keyin o‘rnimdan turib.

– Sen albatta ko‘rishing kerak, – dedi domla, nazarimda, quvonib ketdi. «Yozganlarini hech kim so‘rab o‘qimasa kerak-da», deb o‘yladim ichimda.

Daftarlardan birini olib varaqladim. Chindan ham, hamma sahifalar to‘latib, hafsala bilan yozilgan edi. Boshqa daftarlarni ham olib, ochib ko‘rdim, ular ham shunday. Tig‘iz, puxta yozuv bilan to‘la.

– Bularning hammasi... bitta asar bo‘ladimi?

– Bitta kitob... bo‘lishi kerak. «Ezgu kitob».

– «Ezgu kitob?» Nomi shunaqami?

– Ha, hozircha, taxminan. Ammo, bilib qo‘y, bu adabiy asar emas. Aslo! Badiiylikka da‘vo qiladigan jinni emasman.

Badanim jimirlab ketdi: nahotki, o‘zi ham tushunsa? «Ezgu kitob» emish... Ezgu kitoblar yozilib bo‘lgan, ular asrlardan buyon yashab kelayapti. Buni tushunmaydigan odam...

Dastlab birinchi daftardagi sarlavhalarga ko‘zim tushdi: «Zig‘ir», «Parovoz», «Dallol», «Chumchuq», «Bezak», «Nosvoy»... I-ye, biri tog‘dan, biri bog‘dan-ku! Domlaga qarab qo‘ydim. Qarashimda qandaydir shubhani payqadi shekilli, zo‘r berib tushuntira boshladi:

– Bu mavzular keyin sohasiga qarab, alfaviti bilan tartibga solinadi: tabiat, texnika, ijtimoiyot, siyosat, ashyolar, jismlar, mavhum tushunchalar...

– Lug‘atmi? Lug‘atlar, qomuslar bor-ku!

Domla o‘ychan jilmaydi.

– Sen ham meni barcha lug‘at-u qomuslarni qayta yozib chiqishga ahd qilgan jinni ekan, deb o‘ylayotgan bo‘lmagin tag‘in, yozuvchi inim... Bu kitobda narsalarning, ashyolarning, hayvonlarning oddiy va batafsil ta‘riflari bo‘ladi.

– Ko‘rib turibman... Mana, arava. Mana, qurbaqa... unga yarim daftar ta‘rif. Haqiqatan ham oddiy...

– Hatto jo‘n.

– Ha... Ham keng ta‘rif. Kechirasiz, sizni jinni deb o‘ylash xayolimga ham kelgani yo‘q. Bu – uzoq avlodlar uchun bo‘lsa kerak, hoynahoy?

– Uzoq, juda uzoq avlodlar uchun, – dedi domla tetiklanib. – UZR, men seni ba‘zilarga o‘xshatmoqchi emas edim, qaytaga meni tushunishingga aminman. Bilasan, dunyoda hech narsa abadiy emas. Faqat so‘z, yozuv uzoq yashaydi... So‘z, yozuv bo‘lmaganda biz, masalan, qadim dunyo qiyofasi haqida tasavvurga ham ega bo‘lmasdik.

– Qadim yunon eposlari...

– Barakalla!

– Lekin, domla... Mana, chunonchi, eshak... Unga yarim daftar bag‘ishlabsiz...

Halim domla jilmayib, nimalarnidir esladi chog‘i, dam o‘tib, davom etdi:

– Buni... Xrushchev davrida, yodingdami, bu jonivorlarga qiron kelib... hamma qo‘rasidan dashtga, sahroga haydavorib, juda xor qilishgandi. O‘sha kunlari yozganman. Bilasanmi, inim, yer yuzida mamontlar yashagan vaqtda bir senga o‘xshagan azamat qalamkash hafsala qilib, ularning ta‘rifini qog‘ozga tushirganda edi...

– U zamonlar qog‘oz, yozuv bo‘lmagan-da.

– Hozir esa bor! Mamont ta’rifi yozilmagani uchun hozir olimlar uning bir suyagi topilsa katta kitob yozishayapti. O‘z taxminlari uchun fan doktori unvonini olishayapti. Iloji bor ekan, dunyoda avlodlar uchun har narsaning ta’rifi qolishi kerak, deb o‘ylayman. Mana, hozirgi yoshlarning hammasi ham Qo‘qon aravaning qanday bo‘lganligini bilavermaydi. Ming yil o‘tib, hozirgi «Jiguli»ning qandayligini kim bilarkan, aytolasanmi?

– Ha, ming yilda ko‘p narsa o‘zgaradi, ko‘p narsa izsiz yo‘qolib, ko‘p yangiliklar...

– Ming yilni aytasan, yozuvchi inim. Mana «Qoraqalpoq qissasi» degan kitobing bor-a?

– Ha.

– O‘shani yozganingga necha yil bo‘ldi?

– 25-30 yil bo‘lgandir.

– Ana! Unda sen Mo‘ynoq ko‘chalarida turib dengiz to‘lqinlari, chag‘alay galalari, teploxod gudoklari haqida gapirasan. Qo‘ng‘irotdan boshlangan qamishzorlar, tutash ko‘llar, jing‘il chakalaklari, to‘qaylardan o‘tadigan ko‘cha yo‘llari haqida yozasan. Shu kunda Qo‘ng‘irot, Mo‘ynoq bolalari yuz kilometr narida dengiz, hatto dengiz ham emas, sho‘r botqoqlar borligini eshitibgina biladilar! Qissangni o‘qib hayron bo‘ladilar. Ba‘zan arzimagan bir narsaning ta’rifi butun bir tarixiy-madaniy qatlamni qayta ochish uchun kalit bo‘lishi mumkin. Magnit tasmasi, mikroteka, kompyuter davri kelayapti. Bola «pero» nima deb so‘raydi. G‘oz pati bilan dohiyona kitoblar bitilgan zamonlar uning uchun ertak.

– Sizning rejangizga ko‘ra... butun borliqni ta’riflab chiqish kerak... bu, kechirasiz, ertakdan battar, utopiya-ku, domla?

– Buni jinnilik deb baholamaganingga xursandman. Utopiya esa, to amalga oshmagungacha utopiya bo‘ladi.

– Buni bizdan keyin ham kimlardir davom ettirar, demoqchimisiz?

– Xuddi shunday. Eng muhimi – boshlash. Keyin borib.... balki shu bilan maxsus shug‘ullanadigan uyushma, ehtimol, butun bir akademiya paydo bo‘lar...

Bunga men o‘zim ham qiziqib qolib, suhbatni maroq bilan quvvatlay boshladim.

– Domla... Nazarimda, bu ishning bir qismi bajarilgan ham, barcha tillardagi so‘zliklar, qomuslar... ularni bir joyga to‘plash... yo «Ezgu kitob»ga qo‘shish, jamlash...

– Balli!..

– Lekin, domla, axir tillar ham borib-borib o‘zgardi, yo‘qolib ketadi. «O‘lik tillar» degan tushuncha bor.

– Gap shunda-da... – Halim domla o‘yga toldi. Umidsiz, asabiy... nazarimda, sal... jinniroq ham bo‘lib ko‘rindi. – Gap shunda-da... Odamning o‘zi yo‘qolib ketmasdan burun qilish kerak buni...

1993-yil

INSONGA QULLUQ QILADURMEN

«Dillarni yoq so‘zing bilan, payg‘ambar!»

A.Pushkin

Quyosh subh yoqasini chok etib, ko‘k maydonida jilva ko‘rguzgach, Sohibqiron Qur‘oni karimni lavh ustiga qo‘ydilar. Kun saraton burjida edi, shiddati beadam. O‘rda sahnida davlatpanohning oq chodirlari shukuh-u as‘asa ila charaqlab kunga yuz tutdi.

Shu mahal xirgohning ko‘rinishxona yo‘lagida soch-soqoli o‘siq, darvishona xirqa ustidan kumush fo‘ta bog‘lab unga esa tug‘ro bezagi taqqan

bir kimsa paydo boʻlib, mungli koʻzlarini yerdan olmay, shohona ostonaga qarab oʻtaverdi. Chodirning davlatxona qanotida Sohibqironga koʻrinish bermoq uchun muntazir oʻltirgan kazo-kazo saltanat ustunlari, fuzalo-yu ulamo, sipohsolor-u noʻyonlar, xos-u raʼiyadan kelgan kalonlar-u kadxudolar – biri hayratda, biri gʻazabda, noiloj qarab qoldilar. Belidagi darxon-u tugʻro nishonlari buning uchun huquq beradirkim, ul zot naqshinkor eshikni bejizat ochib, ichkariga yuz tutdi.

– Shul nopok devona bila mahrami asror boʻlibdurlar, davlatpanoh, – deb nadomat qildi kimdir.

Yana birov mahzal ila kuldi:

– Bir mahramlari kal Inoq, bir mahramlari bul roʻdapokim, boshi kesilib ketmaganidan holo mamnun emas...

«Devona» kirganida Sohibqiron jigʻali sallani boshlaridan olib, mehmonga joy koʻrsatdilar. U oʻltirgach:

– Niyatlarimiz, iloho, mustajob boʻlgʻay, – deb Ollohga takbir aytdilar. Sohibqiron chorpoyadagi nardni ham chetga surib, mubohasaga kirmoq uchun shaymiz degandek eʼtimod bildirdilar.

Ul zot hamon koʻzini yerdan olmay taammulda qolgani uchun, Sohibqiron uning yodiga soldilar:

– Mubohasa Iso alayhissalom xususida erdi...

– Bale... Alhol Bibi Maryam vazʼ toʻlgʻogʻida aftoda erdi, – fasohat bilan boshladi «devona», tovushi ajab ohangdor, tiniq edi, – quloqlarigʻa vahiy keldikim, ayo umminiso, bu kun sandin bir oʻgʻlon tavallud oʻlgʻaykim, bu olamda shoh-u gado va jamʼi malikussalotin anga tiz choʻkib toat qilgay va abadulabad atboʻ boʻlurlar. Darhaq, ul sabiy manglayida shuʼlayi gardish ila keldikim, to jonibi Quddusi sharif tamom munavvar oʻldi. Bu xabari arojif is-

roil qavmining Irod otlig' shahanshohiga yetib, zulm-u fazihatda mashhur erdi, aning oshubi haddin oshdi. Tahlikada qolgan ul g'addor amir-u umarosing'a, mirshab-u shabdonlarig'a, hatto jam'i yahuda doyaxonlarigacha amri darg'azab qildikim, ul karomatsaro sabiyini topsinlar va mahv etsunlar. Illo go'dakni topmadilar. Alhol, ul iblis alayhulla'na: «jam'i shahr-u kentni, tamomi isroil mulkini justijo' qilib, shul kecha tavallud topgan o'g'lonki bor, bari-ni qatli om qiling», deya...

– Bas qil, mug'anniy... – dedilar Sohibqiron. – Fahmladikkim, bizning go'dakligimiz afsonalarig'a shama qilursen.

– Ore, – dedi tinglaguvchining e'timodidan qulfi-dili ochilgan so'zamol suhbatdosh. – Ore, sening chirog'ingni tangri yondiribdur. Iskandari Zulqarnayn tug'ilgan mag'orada Arastu hakimning lavhayi nomasi topilmish, ani eshitib bilursen. Hukamoyi Rum lavhani o'qidilar: Movarounnahrda bir o'g'lon taval-lud topg'aykim, yetti iqlim salotinin zabun etgay, ismi Iskandari Soniy atalur va rub'i maskun aning tasarrufida bo'lur, deb. Alhol, vahimaga tushgan yetti salo-tinning josuslari ulus aro yelib-yugurib...

– To'xta. Darhaq, biz ko'p jang-u zahmat ila ul yetti saltanatga muzaffar-u mansur bo'lib, alhamdulliloh, Movarounnahrda barini yaksar etdik...

– Tamomi mulki Turonzamin, Ho'qond-u Xo'jand, Andijon-u Marg'inon, Qoshg'ar-u Turkiston jatta zulmidin omon topdilar. Movarounnahrni itini in-son go'shti bilan boqadirg'on jattalardan mosuvo qilib, parchin-u qirpichoq bo'lgan Chig'atoy ulusini davlati qaviy aylading...

– Illo sabiyliqdag'i sehr-u asrori karomat – bari fasonadur. Arastu ulamoyi yunon turur. Alarda asotir-u fasona bisyor bo'lur. Sen ham fasonachi

erkansen, Ayri. Hamd-sano Ollohga bo'lsin, lof bandasig'a noloyiq. G'iyosiddin Ali Yazdiykim, jangnomasida sha'nimizga lofni ko'p aytibdur, badiasini rad etdik. Yunonistonda dag'i Homer otlig' asotirgo'y o'tgan. Ul batamom so'qir ermish. Sen esa bizni ayon ko'rib turibsen.

– Baribir, el, Amir Temur Olloh taoloning barguzidasidur, derlar. Zero, Zuhul ila Mushtariy burjida tavallud topibsenkim, Olloh taborak yer-u ko'kni shul soatda yaratmishdir. Nujumotning bu holati har sakkiz yuzlikda bir kelurkim, alarning chehrasida nuri ilohiy zuhur o'lgay. Avvalo Iskandari Zulqarnayn, andin so'ngra Muhammad alayhissalot-u vassallam va dag'i sen, qiblagoh...

Sohibqiron, odatlaricha, lat yegan chap yelkalariga sal engashgancha silkinib kuldilar:

– Abas bu, nag'masoz! Hisobda g'alat ketding. Avvalo Iskandari sohibqiron kalimayi shahodatdin bexabar mushrikdur, bizning qatorimizdan emas. Sen Iso alayhissalomdan boshlab eding, aning tavalludi... – deya yana o'rinlarida tebranib kuldilar: – yo'q, bu bari to'qima, sen esa xizmatimizdasen, nomunosibdur.

– Yo'q, men so'z xizmatidamen, deb aytdim. So'z esa haq xizmatidadur.

– Bale, she'r-u shoir ilohdin. Demishlarkim, otamiz Tarog'ay bahodirning to'fang o'qidin o'lmagan raqiblari Qozog'on no'yon hazrat Sayfiddin shayxul-alamning bir ruboiylaridin telba bo'lmish. Sen ham bizni abyotgo'ylik ila telba qilmag'ay erding, – deya yana kuldilar, ammo ko'rdilarkim, hamsuhbatlari yuzida tabassum yo'q. Shuning uchun jiddiy davom etdilar: – Go'dak chehramizda nuri ilohiy zohir o'lg'oni lofdur, illo ulamolar mashvarati joriy yuzlikda islomg'a rivoj bergan shu zot deya bizga fatvo berganlari rost.

– Ha ... Olam sehrlidur, Sohibqiron. Uning tarixi sening jang-u jadallaringdangina iborat emas. Anda ruhiyat, fusunkor afsona-yu ilohiy hikmatlar...

– Sening tungi navolaring...

– Ore, bari omuxtadurkim...

Hurmatli kitobxon, ijozatingiz bilan, biz mubohasani shu o'rinda bo'lib, diqqatingizni o'zga bir nimsaga jalb etamiz.

Kindir bul tap tortmas shaddod?

Dunyoda hech kim, hatto ota-onasi ham senlamagan jahongir hukmdorni senlab, u bilan muroqaba qilur? Nahot uning joni shirin bo'lmasa?!

Voqea bunday bo'lgan edi.

Movarounnahr hukmdori Xuroson-u Seyistonni o'g'illariga suyurg'ol qilib, Shom-u Ajam orzulari bilan fors hududlarida qarorgoh tortib turganlarida Mozandaron dorug'asidan shikoyat yetdi. Sheroz ulusi muzaffariylarning zulm-u musallatidan dodini kimga aytishni bilmay, qon yig'lab, Sohibqiron dan imdod kutar emish. Bu payomdan sarkardaning tashvishlari chandon ortdiki, toqat-u halovatlari yo'q edi. Yo rab, bu mumsik voli-yu hokimlar so'qirmiki, na Xudo qahrini, na ra'iyat kasrini ko'radir! Sherozga lashkar tortish sardori mualloning mo'ljal-larida yo'q edi, xayollari besari – poy bo'lib, oromlari qochdi.

Malomat ikki kelur, naqlidan bo'lib, ustiga-ustak, shu kecha vatandan Yalavoch chopar yetib, yana bir shumxabar aytdi. Yalavoch aqqib otidan bemajol yiqilib, o'lar holatda shivir berdikim, Dashti qipchoqdan To'xtamishxon yetovida kelgan katta sipohlari Movarounnahrni yag'mo g'orat qilib, Sohibqironning ona beshigi Zanjirsaroyini otashzada, Buxoroyi sharifni esa qamal qilibdurlar. Buxoroda tolibi ilm-u ahli fuzaloning qatlig'a jazm etmishlar...

Davlatpanoh yuzlariga qon qalqib, u yon bu yon yurgach, qo'llaridagi jo'ji cho'qmorini urib sindirib, jahl otidan tushgan bo'lib toshga o'tirdilar.

– Ey fosidi fuzuh! – dedilar To'xtamishni eslab. – O'g'limiz tengi, nuri ayn degan edik murtadni. Xoja Shams mozorida Qur'oni majidni dastiga yelib, «Sizga nauzanbilloh jihod qilmagaymen», deya ont ichgan edi, qasamxo'r! G'addor!

Sohibqiron shu kecha birinchi marotaba horg'in qariyadek oromga yotdilar. Qasri Orifonda bezovta tunadilar. Tushlarida Bahouddin Naqshbandni ko'rdilarkim, qalandarsifat emish, aytdilar: «Ayo o'g'lon, jam'i kavkab hut burjiga kelibdur, qiron bo'lur. Nuh to'fonida ham mundoq erdi, jatta hukamolari buni bilmas. Buxoroyi sharifga lashkar tortgil», deb.

Ertasiga davlatpanoh mashvarati umaroga ayon etdilarkim, «Movarounnahrga darhol qayturmiz, yurtimiz musulmonlari bizdan najot kutadir».

Tasarruflariga olgan yaqin-yovuq shahr-u kentga voliylar tayinlab, ruhi Rasululloh alayhissalomga tilovat bag'ishlagach, ertasiga bo'z ot minib qarqaroni dubulg'aga o'rnatdilar-da, nayza-qalqon qo'llarida, zarrin fo'ta bellarida, yaroq taqqan ming to'fangchi davrasida, yashil tug' ostida saf boylagan ikki tuman lashkarni shimol tomonga siljtdilar.

Bunday paytda Sohobqiron marqabi kajavada emas, uzoq yo'lga ot minar edilarkim, aqqim otning yobon yo'llarida yelishi dillaridagi g'azab cho'g'ini andak sovitar degan umidda. Illo, yo'q, bil'aks, horib-tolganlarida ham osoyish topolmay yana To'xtamishni eslab ketdilar. Ul nobakor bir necha yil muqaddam Urusxonning qasdi qatlidan qochib, Sohobqironni qiblagoh deya panohlariga sig'inib kelgan edi. Samarqandda uni iltifot va siylov bilan kutdilar. Davlatpanoh unga O'tror-u Sabroyi uluslarini peshkash qildilar.

Dag'i bir tuman lashkar boshiga qo'yib, «Bor, yog'yingni da'f et», deya fotiha berdilar. Mehr ko'rguzub, nasihat aytdilarkim, «Nuri aynim, zafarga ko'zing yet-sa, yog'iyg'a omon bergil, bog'-bo'stonni vayron qilma, bacha-bag'ilni asir olma, avrot qo'lg'a kelsa, asokirg'a ayt – fasad qilmag'aylar», deb. Ul nonko'r esa, barin-ing aksini qilib, Dashti qipchoqdan befath-u zafar, mulzam qaytib keldi.

Sohibqiron bu noshukrni otasining qotili Urus-xondan gina qilib, uning xunxor o'g'illari Qutlug' Bug'a va To'xtaqiya qasdidan uch tobqir qutqaz-dilar. To'rtinchi bor ham necha tuman lashkar berib, Mamayxonni mahv etishiga, Oltin O'rda tax-tiga o'ltirishiga, Jo'chi ulusining nufuzi ortishiga hamiyat qildilar. Endi esa ul gustohning ko'zlarini fazihat pardasi bosib...

Qirq kun deganda Jayhunning Xorazm sohillarida Amir Temur lashkarlarining to'zon bulutlari va «sur-on» sadolari osmonni tutdi. Kokil qo'ygan Temur sipohiylarining muborizlik vajohatini ko'rgach, kelgindi jatta saflariga g'uluv tushib, parokanda qocha bosh-ladilar. Sohibqironning Xudodod Husayn, Shayx Ali otliq tumanbegilari To'xtamishni Sarig'suv va Zarnuq yoqalarigacha quvib borib, Anbar tepaligida tamom musahhal etdilar...

Bu janglar tinganda hamal kirgan edi. Sohibqiron qarorgoh ko'targan Xo'jand suyining Akar tumanida Navro'zi ajam, xushbo'y subhi saboda qizg'aldoqlar tebranar, tundayoq ko'prik qurishga chiqqan pulsoz sipohiy to'dalarning taraq-turuqi olisdan eshitilar edi. Sohibqiron aslahasiz, yengil xil'atda xos chodirlari-dan chiqib, tong nafasini olmoq uchun daryo sarig'a yo'l tutdilar. Izlarida, rusumga ko'ra, sodiq qutvollari Inoq borar edikim, mulozimotlarida sidqidil, o'lim-dan tap tortmaydigan qaviy jo'sha va daler muboriz

edi, ikov sohil ustiga dohil bo'ldilar. Ko'rdilarki, quyida bir to'da juldur-u notavon jo'chi asirlar yuzboshi amir Qatag'on posbonlig'ida o'tib boradir. Sohibqiron ko'zlarida alomati savol zuhur etdi.

– Mahkum yog'iyalar, Sohibqiron, qatli om etilur, – dedi Inoq. Davlatpanoh andak taammulga toldilar va safdan birini ko'rsatdilarki:

– Ani huzurimizg'a chorlag'il, – deb.

Inoq ul asirni oldiga solib olib keldi. Soch-soqoli o'siq, darveshsifat bu zot, belbog'ida kadusimon qo'buzki, ko'hnaligidan sayqallanib ketmish edi, ko'zini yerdan olmadi.

O'tgan kechasi Sohibqiron daryo jonibidan shul qo'buzning dardli nag'masini eshitib, uyqu va oromlari qochib, hushlari parokanda bo'lib edi.

– Nasl-u nasabingni ayt, – dedilar Sohibqiron.

– Mahkum bandamen, – dedi asir behadik.

– Biz seni o'limdan xolis qildik.

– Yo'q, men alar bilan o'limga borurmen, – dedi ul zot. Javobi dag'al eshitildi. Sohibqironga «yo'q» deguvchi bo'lmasdi. «Bir devona ekan», degan andishaga bordilar.

– Ixtiyor ila o'lmoq bandasiga gunoh.

– O'z ulusingni qatliom etmoq undan ortiq gunohdur, – dedi darveshsifat asir.

– Bular xususan sen ham, behayo g'animlar, bosqinchi jattalarsiz! – dedilar Sohibqiron g'azab xurujini bosib.

– Yo'q, men turk farzandimen, bular ham zoti-budi bilan turk-u tojik!

– Nechuk?

– To'xtamishxonning odati borki, jang saflarida o'zi qo'ngan manzil atrofig'a turon zamin farzandlaridin, qari-quri fuqaroni tizib qo'yib ishrat qiladur.

Bular o'shal begunoh sho'rliklardan. Amir Qatag'on asir olib haydab keldi.

Sohibqiron hang-mang bo'ldilar, qonlari chehralariga toshdi. Illo bu «devona» o'ziga yarashmagan bir fasohat bilan gapiradirki, aytganlari talbis yo makrga o'xshamasdi. Uni xirgohga boshladilar. Inoqqa amr qildilarkim, «Bu mojaro taftish qilinsin, agarchandi gap haq bo'lsa, «asirlar» emas, amir Qatag'on qatl etilgay».

«Darvesh» Movarounnahr hoqonining toqi-ravoqiga har kuni kirib yurgan odamdek, na masnad-u maqomiga, na hasham-u aslohiga hayrat ko'rguzdi. O'ltur, desalar, – o'tirdi, gapur, desalar – gapirdi.

– Tunda abyot aytib nag'ma qilg'an senmi eding?

– Men.

– Oting nimadur?

– Ayri Qo'buzz derlar.

Sohibqiron, hazil qilur deya, jilmaydilar.

– Nechun «Ayri»?

– Termiz sayidlari yetakida murid ekanmen, yo'qlikdan ayriga sim tortib chertar edim... asli ismim Muhammad.

– Bor. Libos yopurlar, xizmatimizda bo'lursen.

– ... Men so'z xizmatidamen, – dedi Ayri Qo'buzz tap tortmay, – so'z esa haqiqat xizmatidadur. Sohibimni senga ham almashmasmen.

Sohibqiron lol qoldilar. Bu nag'makash so'zida olampanohni biron marta ulug'lamadi, endi esa betga chopib... Sohibqiron g'azabdanmi, hayratdanmi vujudlarida andak titroq sezidilar. Hozir bu qulbachani darhol chopib tashlasalar haqlari ham, hadlari ham bor edi. Ammo bu devonayi benavoning ko'zimi, so'zimi – nimasidir bunday say'idan tindi, quloqlarida uning tungi sirli navosi yangrab ketganday bo'ldi.

– Bu hayotda ulug‘ piyrimiz va qaynotamiz rahmatli Ubaydulloh Sadr ash-shariatdin o‘zga hech kimsa bizni senlab aytmagan. Sen ikkilamchisisen, – dedilar qayg‘adir, chet bir nuqtaga tikilib.

– Jasorat egasiga qo‘l ko‘tarmasligingni bilurmen, Sohibqironning mardligini yana bir bor imtihon qilishga jazm etdim. Zotan, mening uchun buning baland emas, umrimning bu yog‘i tekinga qoldi, shohidsen.

– Unda jasur emas, tavakkalchi tentak ekansen.

– Eshitgan edimki, Sohibqirong‘a tab‘i mahzul bir so‘zamol sozanda manzur bo‘lmish, mashshoqlar ichra davrada ko‘ngul ochar erdi. O‘zi esa so‘qir ekan. Bir kuni davlatpanoh andin: «Oting nimadur?», deya so‘rading. «Otim Davlat», dedi sozanda. «Davlatning ko‘zi ko‘r, bo‘lurmi?», deding. Sozanda aytdi: «Davlat ko‘r bo‘lmasa, oqsoqning qoshig‘a kelurmu?!»

Sohibqiron beixtiyor kulib, noxush sovigan vujudlari yayradi.

– Bu rivoyatdur... – dedilar.

– Mening Iskandari Soniyni senlab gapirishim ham bir kun kelib afsona bo‘lur... – dedi Ayri Qo‘buz. Shundan so‘ng bu tungi mug‘anniy Sohibqiron ko‘zlariga go‘yo boshqa bir qiyofada namoyon bo‘la boshladi. Nogoh uning kecha tunda kuylagan navoyi-nolasi butunicha yodlariga keldi. U so‘zlar go‘yo musiqa birla eskir mavjlarida sayrona edi:

Bargi sabz yoz bo‘yi kun nurin emdi. Kuch yig‘ib, dedi: «Bas, kun – o‘zim endi». Hasaddin sarg‘arib, chirt uzildi-yu pildirab-shildirab qabrog‘a indi.

*Kuzning qaro tuni, momaqaldiroq,
Yig‘och tegrasinda tentirar yaproq.
Barq qilich sermab, yoqar gulxanlar,
Sarosar tutanqib biqsir gulshanlar.*

*O'shal gumroh bargidin tutashib olov,
Ul durkun ham o'rtanur lov-lov...
Barg yengil, yengiltak mulhidi zardusht,
Ona mulkin yoqib bo'lur modarkush,
Makruhdir kim kechsa u huvzatidin,
Alhazar yomonning mazammatidin...*

Tunda daryo sohilidan yetgan bu ohanglar Sohibqironning oromlarini olgan edi, endi esa bor ma'noki fikrati bila uquvlariga keldi. Sohibqiron bu navoda avval go'yo tamomi o'z umrlarini, keyin sarbasar o't tutashgan dunyoni, Movarounnahrni ko'rdilar. Agar gumroh yaproq To'xtamish timsoli bo'lsa, bu bandayi benavoning sehrli qo'buzi bizning say'-qo'shishimizga ishorat qilmasmu?

– Ayri Qo'buz... ko'nglimizg'a kelurkim, navoyi abeting ila ertangi jang-u zafarimizni bashorat qilursen. Ayt, quvib borsak, nobakor To'xtamishni mahv eturmizmu?

– Asrori g'oyibni bilmam, Sohibqiron, fol-u ta'bir ham ochmam, qur'a ham solmam. Vale, Olloh dilimg'a solsa, chertib, kuylag'aymen...

Bu javob mujmal bo'lsa hamki, To'xtamish daf etilmasa xonadonda yong'in o'chmag'ay, degan fikr Sohibqironning dillaridan ketmay qoldi. Kechalari Ayri Qo'buz abetidan hikmat-u karomat izlab tong otirar, shaddod qo'buzchini juluslariga chorlab, yana muroqaba qurar edilar. Bu mubohasalar odat bo'lib qoldi. Shoirning sirli, mavhum suhbatlari manzur bo'lar, farosat-u basiratig'a botinan tahsin aytar edilar. Shuyla, Ayri Qo'buz, chapdast Inoq qatori, Sohibqironning o'zgaralar uchun hayratomuz, rasamad mantiqidan g'ayri bir mahramlari bo'lib qoldi. Baxshi o'zini ortiq erkin tutishi bilan goho Sohibqironning

g'azablarini oshirar, ammo ul zot bu shaddodg'a negadir «Bor, ozodsen!» deya aytolmas edilar.

Endi aziz kitobxon, tushundingizki, hikoyamizning ibtidosida ular o'rtasida to'satdan boshlangan mubohasa ham shul jumladan edi. Sohibqiron bu g'alati shoir bilan gohi xayolan ham olishar, aslida esa yolg'izlikda o'zlari bilan o'zlari ziddiyatga kirar edilar. Ba'zan esa unda o'zlarini ko'rar edilar. Shiddatli voqealar asiri bo'lib, o'limdan tap tortmay, beto'xtov qonli janglarda minglab asirlarni ko'rib diydalari qotgan Sohibqiron o'zlarini gohi shu odamga yoki dillarini bosim chirmayotgan bir mavhum ruhiyatga asirdek sezar edilar.

Dashti Qipchoqqa qochib daraksiz ketgan To'xtamish halovatlarini o'g'irladi. Ul qayonda, tinchib ketdimi? Yo quvib borish lozimmi? Oq O'rdaga lashkar tortish xususida mashvarati harb chorlashga ham ikkilanib, bezovta bir qiynoqda yurganlarida ul dog'ulidan elchi kelib, noma tutdikim, mazmuni va uslubi chunon dabdabalikdir:

«Noma yetib Sohibqiron qiblagohing'a ma'lum bo'lg'aykim, avval hamd-u sano Tangri taborakkim, ko'kni muallaq, yerni mutabbaq yaratibdir, duoyi durud Muhammad sallollohu vaalayhissalomgakim, Olloh taolo aning tufaylidin o'n sakkiz ming olamni vujudg'a keltiribdur, shariat andin joriy bo'lib, zalolat cho'lida qolg'onlarni hidoyat yo'lig'a solibdur. Alqissa, bizning ham shu yo'lg'a kirishimiz vojib, oramizdag'i behuda nizo-u muhoribada ko'p ahlollohi begunoh zabun bo'ldi. Musulmonni musulmong'a muxolif etmay, shariat taqozosi bila janobimdin sulhi xayr umid qilurmen. Qiyomatning andeshasini qilaylik, deb muhr bosdim. Noma tamom – vassalom».

Buni o'qigach, Sohibqiron ruhlarida yengillik sezib, Xudoga shukrona aytdilar: «Inshoolloh,

endi dashtni bejang-u jadal, bexun-u ajal musahhar eturmiz», deb. Xushxabar suyunchisi uchun ulamoyi fuzalog'a ikki qalqon zar in'om berdilarkim, To'xtamish taboh qilg'an Samarqand madrasasi ta'mirig'a musarrif etilg'ay.

Ko'ngillari tinchib, ko'p tunlar sirasida ilk bor jon-u tan rohatida uyqu olar edilar, ammo subhidamda yobondagi qo'y qo'ralaridan bir nag'mayi ajib og'oz etdi. Beshak, Ayri Qo'buzning navozishi erdi, e'timodlarini tortdi:

*Tong kavkabin uyg'otgan sabo,
Dala-tuzda mavjlan, marhabo,
Qo'ychibonning nafasi, yoki
Nay navosi, so'lim, dilrabo...
O'taringni tundan qo'riqla,
Og'illarni, cho'pon, qulfla:
Yeyu hadangingni unutma.
Sovimasin gulxanning qo'ri,
Hid oladi o'q yegan bo'ri.
Qon hididan mast-u makkor u,
Qaytib kelsa – cho'ponning sho'ri.
Quyruqini qisib keladur,
Tulki yanglig' pisib keladur,
Tun fribgar sokin g'aflatki,
Sharpasini to'sib keladur...*

Buni eshitgach, Sohibqironning ko'z o'ngida Qipchoq dashtida yaralangan bo'riday tentirab yurgan To'xtamish gavdalandi. Sapchib, shabgoh hijobini yirib, oyoqqa turdilar. Ul qasamxo'rning balandparvoz nomasiga laqqa tushayozgan ekanlar, hozir tun o'rtasida oyoqyalang qaltirab turgan bu begona zotga nafratlari toshdi. U nomaning tazvir ekanligi ayon edi-ku! Qani u zobiti muzaffar?! Sohibqiron gohida o'zlariga bir dam chetdan nazar solib, illo bag'irlari-

ni ko'p oluda qila bilmay, bu holatdan tezda chiqar edilar. Asfariy sallani boshga olgach, xulla qabo us-tidan shohona fo'ta bog'lab, isfahoniy qilichni salan-glatib davlatxonaga chiqdilar. Sohibqiron holatidan hamisha voqif Inoq zumda paydo bo'lib, amirlarni mashvarati harbga chorladi. Shahzodalar tasarrufi-dagi uluslardan qo'shin talab qilib yorlig'lar yuboril-di, barlos, arg'in, jaloyir, do'ldoy, to'g'ay, arlot kabi qirq aymoqqa choparlar, elatlarga tovachilar ketdi-kim, boricha lashkar yuborsinlar.

Ikki hafta o'tmay, salkam bir lak lashkar Qo'rg'on ostida Sohibqironning ko'riklariga dohil bo'ldi. Rahtiroh but bo'lib, tilovati Qur'ondan keyin tabal de-gan dovul nog'oraning sadosi falakni tutdi. Chor taraf-din el-u ulus kelib, navozishlar aytib, qiblagohning mulozimatlarida bo'ldilar, duoyi fotiha bilan fath-u zafar tilab qoldilar. Alambardorlar ichida Sohibqiron-ning oltin zirhli dubulg'alari yiltillaganda «Suron» nidolari eshitilib, qorovul to'dasi ketidan hirovul va chopovul qismlari siljidi. Chap va o'ng qanotlar esa Sig'noqning yaydoq yalangliklariga chiqqandagina bemalol yoyilib o'z o'rinlarini oldilar. Tuman-tuman otlig' – piyoda lashkar larzasidan osmon guvlar, nay-za-yu qalqon chaqmoqday chaqnar, biydek Qipchoq dashtlarida siyrak yulg'un tebranar edi.

Kun oqqanda ufqda g'ubor ko'rindi. Ko'p o'tmay qorovul to'dasidan xabar yetdikim, jatta lashkari yetti bayroq ila keladir, chovurtkadan ziyoda, deb.

Haqiqat Sohibqironning boshlariga nayzadek ke-lib urildi: «Ana, Ayri Qo'buzning yarador bo'ri makri haqidagi tungi qo'shig'i ayni karomat ekan! Sulhi xayr deya noma bitib, o'zicha bizni g'aflatga qo'yib, orqasidanoq lashkar solibdur, g'addor! Mayli, ul bizni bu yerlarda kutmas, qanotlarni yoyib «quc-hog'imizga» olurmiz!..»

Yog'iyga ikki farsang qolganida Sohibqiron tizgin tortdilar. Juvong'or va barong'or to'dalarni ikki qanotga keng yoyish uchun dasht kengliklari qo'l keldi. Alhol, qorovuldan chopar yetdikim, qipchoqlar har otg'a ikki bog' o'tni surgatib, siyosat birla to'zon to'zgitib kelurlar. Sohibqiron mo'g'ul jangarilarining bu ko'hna-yu jo'n dasturini fahmlab jilmaydilar va to'satdan bosqin qilg'uvchi chopovul to'dasini shabixunga, ya'ni tungi hujumga yo'lladilar.

Shabixun mudhish chopqin bilan boshlandi. Firibi fosh bo'lganini payqagan g'anim orqaga yuz tutdi. Va qanot to'dalari ichra arosatda qolib, qolgan-qutganlari parokanda holatda qochdilar. Sohibqiron lashkarlari dasht tuning jahannamidan chiqib, yog'iyning tongdin shomgacha, so'ngra yana bir tongdin yana bir shomgacha quvib bordilar.

Endi faqat hirovul to'dalari oldinda, jangovar holatda edi. Qolgan cherik aslaha-yu rizqi-ozuq zaxirasi bilan, har bir askar to'rt xil yarog'i, do'rdig'-u qozoni bilan orqada borar, oddiy safar tirikchiligi davom etar, kapalakday qo'nib uchadigan chodirlar orasida gulxan yallug'lanar, qumg'on qaynar, mol so'yilib, changaklarda go'sht qoqlanar edi.

Ikki hafta o'tib, rabbiul-avval kirganida hirovul to'dalari bir kichik kent qo'rg'onining mustahkam istehkomlariga yo'liqdilar. Josusning xabaricha, istehkomlar doira-doira bo'lib, ularning necha qatlam ekanligi noma'lum. Har istehkom zabt etilganda yog'iy himoyatning bari jonini fido qilar, aslo qaytmas edi. Ko'p qon to'kildi, Sohibqironning chopqinchi to'dalari ham goh janglardan sovuti ushalib, o'pchin-u qalqonlari qilich zarbidan pora bo'lib, talafot ila qaytar edilar. Sohibqironni talafotlardan ham ko'ra ul qo'rg'on elatining jonfidolig'i, behad qurbonlari, qonli taloto'plar charchatdi. Bu tosh yong'oqni

aylanib o'tib, sadqayi sar, deya safarni davom ettirishni maslahat ko'ruvchilar ham bo'ldi. Ammo Sohibqironning bosgan iziga o'z ma'muriy – valiylarini tayinlamay orqada zabt etilmagan yog'iy albotisini qoldirish odatlari yo'q edi.

Yetti istehkomni qon bilan olgach, to'xtadilar. Bu qo'rg'onni yanchib o'tish asli hech gap emas edi. Illo, tinmay qirilayotgan bu fidoyi elatning ne asrori bor?

Oллоh, bu ne hikmatkim, bu xil qon-u qirondin ko'ra sog'-u omon taslim bo'lmoq kichik qo'rg'on uchun ming azlo emasmu? Bu gilqo'rg'onning nimasini asraydur?

«Hay, shabixun qilib betalafot olurmiz», deya, Sohibqiron shomda bu azobli o'ylar bilan behalovat, hobgohlariga kirdilar. Safar charchog'ida qarorgoh ham tez tindi. Bedor-u dilxun sokinlikda jang suro-nidan qutulgan yobonlar bir maromdagi munglig' chirildoq sadolariga to'ldi. Buning ustiga, qaydadir Ayri Qo'buz noxun chertib nola qilar edi. Uyquni boy bergan Sohibqironni yolg'izlik, cheksizlik, ayri-liq va darbadarlik ohanglari chulg'adi. Baxshining esa bundan uzoq o'z dunyosi, o'z ertaklari...

*Piri komil raxt yuklab xarig'a,
Yurar erdi mulki Ajam sarig'a,
Yo'lto'sarlar chiqib aning yo'lidin,
Xurjunini yulqib oldi qo'lidin.
So'rdilar: «Ne xurjuningda, ey bobo?»
Dedi: «Bunda bordur durri bebaho».
Shunda yirtib matosini otdilar,
Durji bekunj – yig'och quti topdilar.
Andin dag'i xarsang quti topdilar,
Yig'ochini bolta bilan choptilar.
Xarsangini yanchib – tuyib otdilar,
Andin bitta qumaloq mum topdilar...*

*Yo'lto'sarlar dur qidirar edilar,
Bul mum ekan, o'tga tashla, dedilar.
Piri komil tiz cho'kdi shuondayod:
«Yolg'on dedim, men gunohkor, meni yoq!»
Mum to'fon mavjlarida ushibdur,
Nuhning najot kemasidin tushibdur.
Anda pinhon erdi bug'doy donasi,
Ki habotot – nabototning onasi.
Alqissa, pir o'tga berib jonini,
Asrab qoldi bani bashar nonini...*

Horg'in Sohibqiron mug'anniyning nimasidir hikmatomuz bo'lsa ham, bunday uzoq va beg'am rivoyatiga miyiqda jilmayib pinakka ketdilar.

Yarim tunda shabixunga suron tortilib, Gilqo'rg'on zabt etildi. Qon ko'p to'kilib, muhofizadagi elatdin kam kishi omon qoldi. Tongda qo'rg'on o'rtasidan bir qur qariyalar Sohibqironga peshvoz chiqdilar, ularning qurshovida bir yusufjamol o'smir bor edi.

– Bu norasida kimdur? – dedilar Sohibqiron.

– Bu bizning, Olloh muruvvati va shahodati bilan, bo'lg'usi shoirimiz, – dedilar mo'ysafidlar, – shu yoshidan ilohiy so'zlar va go'zal ash'or aytadur. Shoyad istiqbolda elatimizdan avliyo chiqar, degan umiddan o'zga hech narsamiz qolmadi. Xonumonimiz kuydi, faqat umidning joni qattiq, barchadan keyin o'ladir. Bu sabiyini himoya qilib, ko'p fidokor farzandlarimizning jonini qurbon qildik. Uni siz Sohibqironga ham bermagaymiz.

– Biz... biz... – deb Sohibqiron hayratda ancha-gacha so'z topolmay, bu vayrona ichidagi nuroniy qariyalarga qarab uzoq turdilar, – ul sizningdur, biz olmaymiz... Illo, bizga ash'oridin aytsin.

– Aytmaydur, – deyishdi chollar. – Qo'rg'onimiz atrofida yer quchib nigun bo'lgan yarim elatimiz

hurmati, hozir Olloh aning dilig'a hikmat kalomini solmag'ay...

Sohibqiron, balki umrlarida birinchi martadir, so'zni suhbatdoshida qoldirib, musallam orqaga qaytdilar.

Xirgoh darboriga yetmay Ayri baxshining tungi nolishi xotiralariga tushib, junjikib ketdilar. Nag'mani bira to'la eslab, manglaylariga mushtlab afsus tortdilar: «O'shanda shabixunni to'xtatib, esni yig'ib olish ayni muddao edi-ku, qartaydikmu, nima balo? Olloh baxshining diliga soladur, nechuk bizning dilimizg'a solmaydur?»

Uzoq o'tirib, ich-etlarini yeb, yana nadomat chekdilar.

Shu mahal Ayri Qo'buzz, bamisoli ruh, odaticha bejizat paydo bo'ldi.

– Norasidani ko'rdingmu? – dedilar Sohibqiron bosh ko'tarmay.

– O'zimni ko'rdim... Elning orzu-umidini ko'rdim, Sohibqiron.

«Bani basharning rizqi...», «Hobototdin nabotot!» – deya nag'ma baytlarini esladilar Sohibqiron tovushlarida andek qahr ila.

– Abetni eshitibmu erding? Bu rivoyat, darhaqiqat, elning ertangi maoniy va ruhoniy rizqi xususida. El ani jon barobar bilib, o'zini o'tga tashlab, asrab qolibdur...

– Qirg'in hisobig'a... Imo-ishoratni qo'yib, bizga kelib oshkora aytsang bo'lmasmu edi?

– Ustozim shayx Sayyid Vaqqos aytur edilarkim, «O'qilgan chala bo'lur, o'qilgan bo'la bo'lur», deb.

– Ishorat bashorat emas.

– Unday da'vom yo'qligini aytib edim qiblagohga. Men Xudoning osiy bandasi, dilimga solg'onidini o'zgani bilmasmen.

- Biz...
- Sen sipohlaringsiz Sohibqiron emas sen. Sipohlaring esa – davlatning bandalari.
- Alar Xudoning bandalari.
- Alar dunyo ishlari ila tamom band. Men alarga ilohiy sehriyat borligini eslatib, dillarini tikanak sim yanglig‘ chirmagan dunyo ishlaridin sal chalg‘itishga urunamen.
- Sen o‘tgan gal ham: «Olam sehrli dur, tarix jahongirning jang-u jadallaridangina iborat emas, ul afsungar afsona-yu ilohiy hikmatlar ila ham butun bo‘lur», deding, bu xotirimizda.
- Sirru asror, ko‘ngil davlati, ilohiy so‘z, elumidi, norasidaning abeti kalomi...
- Bas... senga ne kerak?! – Sohibqiron bu so‘zlarining o‘rinsiz ekanini bilar, jahllarini bosishga urinar, ammo bu shaddodni quvib chiqarolmas edilar. Sesar edilarki, undan g‘ayri yanada aftodahol bo‘lg‘aylar.
- Mana, sen jang oldidan Qur‘oni majiddin varaq ochib, oyat o‘qursen, – deb davom etdi Ayri Qo‘buz, – mening abytim seni taammulga solur. Qariyalar so‘zidin bu holga tushding. Inchunin, bag‘ri tosh ermassen. Menga shu kerak...
- Bir umr joni huzur-halovat ko‘rmay, jang-u jadal, qonli qironlarda diyda-yu bag‘ri tosh qotgan bu insonning ko‘nglini sal bo‘lsa ham yumshatish niyat edi bu devonaga.
- Jahongirlarga bosh egmadim, insonga qulluq qiladurmen, – dedi shoir.
- Umrida ilk bor eshitayotgan bunday shaddod so‘zlardan vujudlari qizib, uzoq bosh solib o‘tirgan Sohibqiron asta dedilar:
- Dayrda ko‘p savob-u gunoh ishlarni qildik. Har neki bo‘lsa, Ollohning madadi, bandasining tadbiri

ri biladur. Tadbirimiz taqdirga mos tushib, fath-u zafar ila shu kunga keldik. Illo biz To'xtamishdek g'anim-u fazihga berahm bo'ldik.

Sho'irga Sohibqironning sokin tovushlari xush keldi.

– Tasbeh deya qo'yingga solganing ilon chiqibdur, ani yanchmoq vojib, – dedi Ayri Qo'buzz...

Biyobonda tong oqarib, shabnam hovurida ko'tarilgan qo'g'a, yulg'un hidlari havoda kul-u dud bilan qorishiq edi. Sohibqiron arkoni aqraboni chorlab amr etdilarkim, taslim bo'lgan ulusga shohona marhamat ko'rguzilg'ay. Bakovullar yugurib-yelib elga ofiyat berdilar, ulus amirlariga sovg'a-sovruncha elatlarida shikva-yu shikoyat tinglanib, bariga xiroj, juzya, qo'nalg'a, boj, shilon soliqlaridan xolislik e'lon qilindi. Sohibqiron kechagi qariyalarga maluqona xil'atlar peshkash qilib, birini ulusga voli'iy tayin etgach, tilovati Qur'ondan so'ng yana yurishga tabal qoqtirdilar. Amir noyiblari chortug'uburg'ilar bilan chiqishdi, mag'lublar ham el tutinib, ulardan ko'p o'qchilar, chopqichilar, nayzadorlar Amir lashkariga kelib qo'shildi.

To'xtamishxon to'dalari Xo'jand suvidan kechganidan so'ng, necha kun qochib, Gilqo'rg'on ulusidek begunoh elatlar panasida, poyonsiz qipchoq yobonlarida pusgan edi. Qorovullar g'anim saflari raftorini olib kelgach, ikki qanot to'dalarni yog'iyini g'aflatda bosib, yana chopqin qildilar, jatta yana ortga yuz tutdi. Sohibqiron amirlari hirovul to'dasini pistirmaga joylab, chopovul bilan ot solib, yana quvdilar. Ot dupuridan biyobon tebranar edi, lak-lak lashkar g'ubor ichida mag'ribga siljir ekan, kunmi-tunmi o'tgani bilinmas, faqat sabohning namchil salqinlarida aroba g'irchi-yu qo'ychibon

qurreylari, toy kishnashi-yu tuya pishqiriqlari qu-loqqa chalinar edi. Temur lashkarlarining mahobatli yurishi haqidagi ovozasi o'zidan uch kun oldinda yurar, yog'ini yo'lda bog'-rog'ni yoqib, tirik jonni chirqiratib, xonumonini sovurib, dala-tuzni chovurtkaday qiyratib, yaylovlarni tap-taqir qirtishlab, jon holatda qochishga majbur etar edi.

Quvishning o'n yettinchi kuni otlar o'la boshladi. Bu o'lat emas, qo'nim kerak edi, qo'nimga esa giyoh yo'q, butun og'irlik tevalar o'rkachiga tushadigan bo'ldi. Qayonga qochayotir, qayonga boshlab ketayotnr bu chiyabo'ri?! Qaytsang bosib keladi, quvsang qochadi, tikka jangga hushi yo'q nomardning. Inoqning xabariga qaraganda, bir guruh amir-u no'yon sarosimada gap qilishibdur: «To'xtamish biyobonlar ichkarisiga atay boshlab, borsa kelmas manzillarda ochlik va o'latdan tamom toliqtirib, tiz cho'ktirmoqchi ekan». Chap qanot qanbulida ters munaqashalar sezilar emish. Lashkar to'dalarida bu sarosimani Sohibqironning salobatigina bosib turardi.

Ko'p o'tmay zaxiralarning tagi ko'rindi, o'qdonlar bo'shadi. Yurishning ikkinchi oyida sipohlar dala parrandalarining yumurtqasi bilan kun ko'rib, keyinroq dasht o'ti va turli ildizlarni tanovul qiladigan bo'ldilar.

Itni suyiga yetmish farsang qolganda Sohibqiron tizgin tortib, bir qiyalikda qarorgoh yoydilar. Safi buzuq lashkar horg'in va och edi. Tunda jabdug'-u ter hidi anqigan jolisi harb suronli bo'ldi: haligi bir guruh amir-u no'yonlar nayza-yu qilichlarini qumga sanchib «Ul yuho domiga tortib firib beradur, bizni zabun etadur, tobora ichkariga boshlab, och-u horg'inlikdan yiqilganimizda kelib chopqin qiladur. Illo Sohibqiron amr etsalar, biz o'limga borurmiz!» deb shovqin soldilar. Inoq boshliq amirlar va So-

hibqironning farzandlari esa chig'atoy dasturiga ko'ra davlatpanoh oldilarida tiz cho'kib, «yo'q, ul iblisni tirik qo'yib bo'lmas, quvib yetish zarur, toki bayrog'ini tuban qilsun, ul ulusni talonga tashlab qochayotgan nomard bilan yakkatalosh qilaylik, ilonni yanchmasak yana bosh ko'taradur, hujumga amr eting!», dedilar.

Sohibqiron chorpo-yada o'tirib og'irlik bilan tingladilar: yuzlaridan u yonga bu yonga oqqanlari bilinmadi.

Keyin xos chodirlarida yolg'iz to'lg'anib, horg'inlikdan ikki rakaat namozga ham hollari kelmay yobonga qapishib qolgan qarorgohning go'ris-tondagidek sukunatiga quloq osdilar. Azobli o'ylardan yuzlari tosh qotgan, qarashlari qo'rg'oshindek zil: mijja qoqmas edilar.

Sohibqiron harbiy safarda hali bunday beqaror bo'lganlari yo'q edi, yobonda sochilib yotgan lak-lak lashkargina emas, go'yo butun dunyo buyuk hukmdorning tonggi hukmini kutar, ammo u zotning xayollarida zidlik tarozusining shayini muallaq edi...

Og'ir xayollar qiynog'ida ko'zi ketib qolgan ekan, tongda harir bir epkindan uyg'onib, tiniq idrok og'ushida rohat topdilar: uzoqda yulg'unzor kengliklarga qo'buzz navosi taralar edi. Sohibqironning quloqlariga yetdi:

*Ortda yobon-u kenglik,
Yog'iy bo'lmay yuz tuban,
Ot sol tonggi epkindek,
Omadingni top, top!
Yog'iy bo'lmay yuz tuban,
Ko'zi qonga to'lmish-ov
Yuho makrin tutibon,
G'orga dohil bo'lmish-ov.*

*G'or sovug'i qahrli,
O'z qa'riga tortadur.
Ul mo'ltoni sohirni
Bosish xavfi ortadir.
Yog'iyga ham yog'iy bor,
Yo'lining odog'i bor.
Istiqbolida zulmat,
Vahm-u rixlat dog'i bor.
O'zi topgan mog'ora,
Lahad bo'lur o'ziga.
O'pirilib, tog' aro,
Tuproq to'lur ko'ziga.
Gul ochilsin yo'lingda,
Yelkang uzra oftob
Bayzo qilich qo'lingda
Yovuz boshin chop, chop!*

Inoq ham bedor ekan, eshik ochilib qullug' qildi. Sabohga peshvoz chiqdilar. Yoyilib yotgan qarorgoh uyg'oq edi. Amir-u amirzodalar, tumanbegi, yuz-boshi, bahodirlar, yana yaqin-yovuqdan oziq-ovqat, sovg'a-sovrun bilan tunda yetib kelgan kent sayyidlari, ulus amirlari va amaldorlar davlatpanohning dargohborida intizor edilar: «Buyuring, Sohibqiron, nima qilaylik?» Rioyat vakillari tiz cho'kdilar: «Talonga tashlab ketmang, qiblagoh!»

Hukmfarmo Sohibqironning besabr jo'shib turishlaridan niyatlari ayon edi. Ko'zlari bilan olomonda Ayri Qo'buzni izlab, topolmagandan keyin, jilovdorga imo qildilar: «Yo hazrati Bahovuddin!» – deb uzangi-ga oyoq qo'yib, kumush qoshli egarga otlanganlarida qanotlar saf tortgan edi. Ot yo'rtib, qanot qanbullari, manglay qism lashkarlariga bir-bir ser solib, saflar salohiyatini ko'ruvdan o'tkazib kelgach, marqab meshidan uzoq-uzoq sovuq suv ichdilar. Bu sohibi far-

monning barqaror xotirjamliklari belgisi edi. Demak, qarorgohda jangovar kayfiyat shay. Ular fatvo berib: «Yogʻiyning yuzi qaro boʻlsin!» – deya gʻanim tomonga bir siqim tuproq sochdilar, keyin sipoh-u rioyatdan rozilik boʻlgach, dovul nogʻoraning sadosi keldi-yu har bir navkarni gʻayratga kirgizuvchi mashhur «Suron!» xitoblari ikki qitʼa dashtlarini tutashtirib uzoq yangradi. Alambardorlar qoʻlida hilpiragan yashil bayroq oʻrtasidagi uchta toʻlinoy mushkul safarining yangi kuniga peshvoz chiqqanday, tong nurida nuqradek yiltillab yuksaklarda suzar edi. Amirzodalar boshliq qorovul ilgʻorlari sarin havoni yorib, togʻdan tushgan bahor toshqinlariday olgʻa yuradilar. Oʻrta – har qanotiga uch tuman lashkar qavjirroq sahro yongʻinlaridan koʻkka oʻrlagan tutunday, necha yuz farsang masofani qoplab, ufqdan ufqqa cha gʻubor koʻtardi. Oʻrtada, zaxira qoʻshinlar, daler bahodirlar qurshovida bosh qoʻmondon qarorgohi ummondagi buyuk bir orolday siljib boradi. Shotir-u jilovdorlar Sohibqironning ipakday mayin qadami bilan qariyb yarim kurrani bosib oʻtgan sevimli oqyol tulporlarini boladay erkalab, sal terlasa yuvib-tarab almashtirib turar edilar. Inoq esa bu otlar haqida bunday der edi: «Sohibqironning qoʻngʻir tulporlari oʻlimning yoʻqligʻiga kafil boʻla oladur!»

Hafta oʻtmay gʻajarchilar xabar yetqizdikim, yogʻiy yoyiqning Turatur degan kechivuda pistirma qurmish. Pistirmalarni qora tunda bosish amir Shayx Nuriddinning hunari edi. Chap qanotda gʻanimning Qozonchi yetovidagi cherigi Kaysuv boʻyida qoʻnim topmish edikim, shu kecha saflari buzilib tor-mor etildi. Ummoni Qulzum sohilida moʻgʻuliy qaytagʻalarning koʻp jangari toʻdalari joylashgan edi, xunrezlik koʻp boʻldi, katta talafot Sohibqironning qonlarini chehralariga toshirdi. Bir kechasi sara qoʻshin oldiga

choh qazitib, bu yonini arobalar bilan to'sib, gulxanlarni so'ndirishni buyurdi, zaxira kuchlar oldida g'ul bilan o'zlari ot surdilar. Sohibqironning salobatlari yog'iyning Bek Yorliq o'g'lon, Xudodod Oqtov, Kunchi o'g'lon kabi mashhur muboriz bahodirlarini qochishga mahkum etdi. Shundan keyin zobit lashkar ikki qanotini rostlab yana yurdi-yu, Itil bo'yidagi Uvak degan joyda qattiq savashdan keyin To'xtamishning bayrog'i tuban bo'ldi. Xoinning o'zi esa o'g'lonlari, amir-u no'yonlari bilan savash maydonini tark etib, Bulg'or chakalakzorlarida jon saqlash uchun ko'zdan g'oyib bo'ldi.

Shundan keyin u o'zini o'nglay olmay, xonlik martabasini tamom boy berdi.

Endi shimoliy dashtlar sohibi yo'q edi. Oltin O'rda uluslarida Sohibqironning nomlari xutbaga qo'shib o'qildi, u zotning ismi shariflari bitilgan tilla tangalar zarb etildi.

Sohibqiron o'z jasur bahodirlarini tarxon unvonlari, kumush kamarlar, silovsin mo'ynalari bilan, yana yuz ming kepakiy dinor ukulka hamda yaxshi otlar bilan rag'batlantirdilar, navkarlarga saxovat bilan ulufa ulashdilar. Darband, Saroy va Hojitarxon qal'alarini qayta tiklamoqqa farmon berdilar.

Ibrohim Darbandiy qasrida sayyodi xosning ov go'shtidan ziyofat yegach, Movarounnahr sultonining muzaffar lashkarlari «sayqali zamin» sariga as'asa-yu nusrat ila yo'l oldilar...

Sohibqiron bilan Ayri Qo'buzzning so'nggi musohabalarini shundan ko'p yillar o'tib, Shom-u Rum fathidan keyin Keshda bo'lgan edi. Bu paytga kelib ikkalalari ham qaddi dol piri safed, bir-birlaridan nechun ajralolmasliklari xususida, dayr-u oxirat, gunoh-u savob xususida ko'p o'ylaydigan, Sohibqiron esa, ayniqsa, horg'in va ko'p asabiy bo'lib qolgan edilar...

Oppoq sochi yelkasiga, oq soqoli ko'ksiga tushgan baxshi «Sultoni rub'i maskun!» deya ta'zim bilan ostonada paydo bo'lganida Sohibqiron odatlaricha masnad maqomlaridan tushib, o'ng qo'llaridan joy ko'rsatdilar. Bandalik niyatlarimiz mustajob bo'lg'ay, – deya soqol silab omin tutgach, jim bo'lib qoldilar. O'tirib Ollohga takbir aytish hamisha andak sukut taqozo etadi, ammo Sohibqironning o'ychanliklari nechukdur to'zimsizroq tuyular edi.

– Bu kech mirzab chertmading, Qo'buzz?

– Qaridim, davlatpanoh.

– Sendin dag'i so'rmoqchi edik: nechun abetingni tunlari ta'lif etursen?

– Tunlari osmoni falak yaqin, davlatpanoh.

Sohibqiron horg'in jilmaydilar.

– She'rni Olloh dilingga soladur... aytgan eding. Illo, qo'y bu mavhumotni, Qo'buzz. Ani sabiylarga de. Ma'lumkim, faqat Qur'oni karim Ollohdin nozil bo'lmishdur.

– Qur'oni karim ham nazmiy kalomdur, davlatpanoh. Kalom – Ollohnin irodasi. Lavhi Olloh, aqli kull va aqli avvaldur. Illo, az vaqteki, shoir jonini asrab qolding, men kalomni qilichg'a zid qo'ymadim.

– Xudo oldida shoh-u gado barobar, qolaversa, sen bizning vijdonimiz bo'lding.

– Shoirning vijdoni esa so'z, alhol, so'z – haqiqatdur, deb aytgan edim.

– Kimning haqiqati, Qo'buzz? – deb keskin so'radilar Sohibqiron.

– Haqiqatni bo'lishdan urush chiqodur.

Sohibqironning qoshlari chimirilib, qoralg'on keng yanoqlariga ajin yig'ildi. Aftidan, qalqib kelgan jahlni tiyib, aytar so'zlarini aytmadilar. Baxshi buni payqadi, o'ychan uzoq tikilishib o'tirdilar. Keyin so-

vib, «Ha, qarib qoldik...», deganday, boshlarini ohista sarak-sarak qildilar.

– Ayo, Ayri Qoʻbuz... – dedilar Sohibqiron bosh egib oʻtirganlaricha, – farosat-u bashoratinggʻa tahsin koʻp aytdik, emdi... bizning qazoyimizni bashorat qila olurmusen?

– ...Nauzanbilloh... – deb sapchib tushgan kekxa baxshi nursiz koʻzlarini katta ochib, serrayib qoldi.

– Rubʻi maskunga fотиhi muzaffar boʻlib, saltanat qurib, ismimiz Iskandari Soniy, jamʻi malikul-mulkni ilgimizgʻa oldik. Kimsaki, bizga yurak bermaydur, bir oʻlimdin gʻayri. Yer yuzida bizga bosh egmagan shu qoldi. Andin bizga omon boʻlurmu, qachon bizga duch kelgʻay, ayt.

Sohibqironning qora bulutdek bosib kelgan bu xunuk kayfiyatidan astoydil choʻchigan baxshi bu dargohda ilk bor oʻzini yoʻqotdi.

– Bandasi mehmon... – dedi ovozi qaltirab.

– Qazoyi qadar vahdati vujudning lavhi mahfuzida, yaʻni daftari aʻmolida qayd etilmishdirkim, andin qutulib boʻlmas, Sohibqiron.

– Yoʻq, ayt, qachon duch kelgay? Biz bilishimiz kerak. Yetti iqlimning oshubi gardanimizda, ulgurishimiz kerak.

– Faqir avliyo emasmen, bashorat qilmam, agarchandikim, malikulmavt yuz koʻrguzsa aytib yigʻlagaymen.

– Yoʻq, chalgʻitma, ayt, qachon?!

Yo, Rab! «Kulli yavmin batar...»

Sohibqironning chehralari qorayib, koʻzlari yondi. Nahotki, moumanlik aziyatidin vos-vos boʻlib, nafsilavvomadin pushaymonlik yetib, vahimada qolgʻon boʻlsalar? Alhol, yuzlarigʻa soʻz aytmoq ham xavfli edi. Ammo Ayri «yoʻq»qa yana «yoʻq» dedi. Sohibqiron vujudlarini oʻt olganday, oʻrinlaridan turdilar.

– «Kalom» dersen, «Mehmon» dersen, dagʻi «vahdati vujud...» Saroyimizda isqirt jandangi tark etmay, necha yil yurding, indamadik, soʻfiy! Ustozing Shoh Mansurning terisini shilgan edilar, yo seni ham...

Ayrining shu jandadan boʻlak yoʻqotadigan shayʻi yoʻq, soʻz esa uning sohibi edi, aytdi:

– Bu xirqani murshidim yelkamgʻa yopganlar, ul zotning ramzi hollaridurkim, yechilmagʻay. Soʻfiylarning shayxul mashoyixi Hoja Ahmadga esa Yas-sida muhtasham maqbara insho etgan sen eding, davlatpanoh. Men soʻfiy emasmen, ilmim gʻarib.

– Bas! Har ikki soʻz aro bizni mot qilmoq diling-da iddaodur... Koʻlankang koʻrinsa oʻlim yodingʻa tushar, nega aytmaydur, nega aytmaydur, deb shivirlaydur shaytoni laʻin. Tunlari nagʻmang halovatimizni oladur, illo... aytmaydur, aytmaydur... Sen shoir emas, shumqadamsen!

Ayri Qoʻbuz angladikim, asab tarangligi tobiga yetdi, endi gap qaytarish u yonda tursin, tasalli soʻzi ham kor qilmas. U soʻzsiz, taʻzimkorona bosh ega-roq, orqasi bilan yurib, ostona tomon chekindi. Eshikka yetay deganda haligi tarang asab uzildi chogʻi, gapni boʻlib beruxsat chiqib ketayotgan xirqapoʻshni koʻrgan Sohibqironning jahl xurujiga kuchlari yetmay, «Mirgʻazab!» deb yuborganlari eshitildi. Boʻlar ish boʻlgan edi. Mardud shoir shu sovuq tovushdan suringandek, shartta orqa oʻgirib saroydan chiqib ketdi.

Soʻnggi paytlar Sohibqironida bunday nogahoniy holatlar boʻlib turardi. Sovuq ter bosgan manglaylarini ushlab, egilib qoldilar. Nima boʻldi? Nima qilib qoʻydik? Bu dargohga bejizat kirib, bejizat chiqib ketadigan bitta-yu bitta devonayi dilovar shu edi...

Beixtiyor eshikka qayrilib qaradilar. Ostonada qizil gardanpoʻsh yopingan, yuzi murdaday oq, lekin

soqoli qop-qora Mirg'azab qo'lini ko'ksiga qovushtirganicha ikki bukilib turardi.

– Yo'qol! – deb qattiq tovush bilan jerkidilar Sohibqiron titrab. Sharpasiz kirib kelgan jallod xuddi shunday sharpasiz g'oyib bo'ldi.

Sohibqiron beaded iztirobda to'lg'anar edilar. Xonadan-xonaga shahd bilan yurib dar-u darichalarini lang ochtirdilar, go'yo havo yetishmas, dunyo tor edi. Bunday paytda jonlariga ora kiradigan, taskin so'zini, yo haqiqat so'zini topib aytadigan, goh beozor, goh dilozor mahramlari qani?! Bormidi u, yoki tushlariga indimi?

Yo'q, u hali, mumkinki, kirib keladi. Ijozatsiz, ayni mavrudida kirib keladi... Xudo xohlasa!

... Ammo Ayri Qo'buzz qaytib kelmadi.

Uning o'rniga shunday xabar yetdikim, shoiri devona tun uxlamay, shu tong oldidan rixlat topibdur. Xudo rahmat qilg'ay.

Qandoq?

Shundoq. Tinch va beozor. O'z hujrasida cho'zilib yotib, gap-so'zsiz jon taslim qilibdur, tongda kirsalar, oq soqoli engagiga tarashaday tikkayib turganmish. Takya bakovulining aytishicha, marhum tuni bilan uxlamay, yuvinib-poklanib, saripoy oq kiyibdi. Va aytibdiki emishkim, «Inshoolloh, tekinga qolgan bu jon ham asqotdi: ul buyuk zotni bir gunohdan asrab qolishga yaradi», deb...

Bu xabar Sohibqironning ichlarini laxcha cho'g'day o'rtab o'tdi. Og'ir yaralardan siqtamagan, yolg'izlikda noiloj ingrab yubordilar. Sovuq edi, badanlari sovuq, ark sovuq, olam sovuq...

Hutning avvalida Chin-mochindan Yalavoch chopar kelib, yana bir sovuq xabar yetkazdi. Qoshg'arga qalmiq qaytag'alari oralab, odamlarni qaqshatib

talon qilayotgan emish. Jattaning bu elati yovqur bo'ladi, nima qilmoq kerak?

Bunday savol tug'ilganda Sohibqiron hamisha tolisi harb chorlab, musolihat qilar edilar. Bu gal arkoni ashraf-u umaro Shahrisabzda mashvarat qurdi: yurish kerakmi-yo'qmi?

Sohibqiron turli fikrlarni, goh jo'shqin, goh so'lg'in nutqlarni uzoq tinglardilar-u, ammo zohiran nechukdir loqayd qoldilar. Keyin Konigil tepaligida chodir qurib, Xitoy elchisini qabul qilganlarida, uning chin-niy sovg'alarini olib ra'iyaga ulashganlarida ham, ziyofat berib amirzodalarga maluqona xil'at yopganlarida ham yurish xususida ma'lum qarori qat'iyatlari bilinmadi. Nimanidir yo'qotganday, bo'shang, hamon loqayd va parishon edilar. U zotning beqaror ikkilanishlari amir-u sipohlar ko'nglini ham ikkiga bo'ldi. Inoq bahodir Chin-mochinga yurishning qizg'in tarafdori edikim, uning atrofida bir sipohiy guruh jolis qilar, «Yovning yag'mosini kutmasdan saflarini buzib g'orat qilurmiz!», der edi Inoq bahodir. Qoshg'ardan kelgan chopar ko'p sergap ekan, ziyofatda kayfi oshib, lof urdikim, tushkun kayfiyatdagi sipohlarning qulog'i uning og'zida edi:

– ... Uch fil ustida temir daraxtidin bir hujra, – der edi chopar hovliqib, – andin siyosat bilan ovoz chiqaradikim: «Ey, turk, bu fillar har biri necha shahr-u kentni vayron qilg'on besh yuz yoshar jangarilardur, kim muqobil bo'lsa raxtini yelkaga olur, taxti-baxtini barbod urur» deb.

Qarorgohda g'ovur tinmadi, olampanoh esa sukutda edilar....

Axyri, Sohibqiron lashkar-u arkoni davlat bilan O'tror mavzeyiga ko'chishga amr-farmon berdilar. Ul mavzeda yurish oldidan lashkarlarning uch oylik ko'rigi bo'lishi lozim edi. Ammo bu safarga bari bir So-

hibqironning oyoqlari tortmas, shashtlari past, tunlari dillarida zafar umidini porlatguvchi Ayri Qoʻbuz abyoti ham yangramas edi! U zot bunday soʻnuq pallalarda lashkar tortib oʻrganmaganlar.

Saryom shahri yaqinidan Aras suvi oqib oʻtar edi. Bu yerning osmoni sokin, qishning ayoz tunlari uzun va behalovat. Bedor kechalarda Sohibqironning quloqlariga qoʻbuz ohanglari kelib urilar, sayr soatlari goʻyo Ayrining arvohi taʻqib etar edi: «Guno-himizdan kech, ey shoiri devona, zafarimizni karo-mat qilgʻil...»

Shunday behalovat ayoz tunlarning birida Sohibqiron oʻrda ravoqidan horgʻin yurib chiqib, sohildagi soy toshiga kelib oʻltirdilar.

Toʻqson edi. Uzoq va maʼyus oʻy surdilar, xotiralar ogʻushida qoldilar. Bu vaqt ulugʻ zotning oʻgʻillari Shohruh Hirotda hokim, Mironshoh toʻra Bagʻdodda sulton, nabiralari Sulton Muhammad Kandahorda valiahd – barini yodladilar. Mashriqdan Magʻribgacha hukmlari yurar, yetti yuz moʻtabar bekozodalar xizmatlarida qoyim, barini yod etdilar. Xirqapoʻsh, nagʻmakashning soʻzlarini xotirladilar: «Jahongirlarga boʻyin egmadim, insonga qulliq qiladurmen...» Yoʻq, Ayri, afsus, jahongirdan hayiqar eding. Shuning uchun nimanidir aytmadig, nimanidir yashirib olib ketding. Nega?

Uzoq va maʼyus oʻy surdilar Sohibqiron. Shunda tonggi sohilning bir bodi badi muxolif kelib, tuslari tagʻayyur tepib... Falakning yuzi qoraydi...

1963-yil

FANO VA BAQO

*«Bo'lmasa vasli mango,
ikki jahonni na qilay».*

Mashrab

*«Yozganlarim bari – hayot va
o'lim haqida».*

Edgar Po

*«Ollohning va'dasi haq.
Dunyoyi dun sizni hargiz aldab qo'ymasin».*

Qur'oni karimdan

Xotin kishi bilan ish bitgandan keyin odam behaf-sala bo'lib qoladi. Xolxo'ja buni ilgaritdan bilardi-yu, lekin bunaqangisi bo'lgan emas. Haligina «Huriniso! Huriliqo!» qilib erkalagani Hurixonning basharasini ko'rgisi kelmay, uning vannadan chiqishini ham kutmasdan ko'ylagini kiyib, ketishga otlandi.

Ob-havo nobop kunlar Xolxo'jaga ta'sir qilmaydi. Biroq bugun shomdanoq negadir ichi xira, be-kordan-bekor ezilib ketyapti. Kostyumini yelkasi-ga tashlab, derazadan boqsa, qora tun qo'ynida nimadir bo'g'iq gumburlab... yo'q, momaqaldiroq emas, samolyot yo vertolyot ham emas, yer qa'ridan vahimali, bo'g'iq guvillash ko'tarilayotganday. Bir zumdan keyin bo'lsa, uzoq-yaqinda itlar vovullab, tinchlikni buzdi. Xolxo'ja shahar joyda itning bun-day chiyabo'riday xunuk ulishini eshitgan emasdi. Mash'um nishona...

Eshikka qarab yurdi. Yo'lakka chiqqanida te-pasida nimadir qirsillab, ohak to'kildi. Sarg'a-yibroq yonib turgan chiroqlar lipillab chayqalardi. Xolxo'ja boshi ustida beton plitaning darz ketgani-ni ko'rib, og'zini ochib ham ulgurmay, oldinroqda

shift to'sinlari qarsillab, nazarida devor ag'anadi. Qars-qars tebranayotgan zinapoyadan o'zini pastga otdi, xuddi gugurt qutisiday mayishib yanchilayotgan beton qavatlardan nechtasi orqada qoldi – bilmaydi, ro'parasidagi eshik kesakisi bilan o'pirilib, qattiq gumburdan keyin orqa-o'ngida quyuc to'zon ko'tarildi. Ko'z ochib, nafas olib bo'lmas, chiroqlar o'chgan, tepadagi beton qavatlar xuddi bosib tushmoqda, na oldinga, na orqaga yo'l bor. Xolxo'ja nimagadir qoqinib-surilib, xavfsiz joy qayerda ekanini bilmasa ham, o'zini chetroqqa olishga urinardi. Bir joyda turishga toqati chidamay, to'zon quyunida chang yutib, qorong'ida qandaydir g'isht uyumlaridan hatlab o'tib, devorni paypasladi. Qo'li nimadandir tilinib, bilagiga issiq qon yugurganini sezdi. Sezdi-yu e'tibor bermadi, chunki bu vaqt qayerdadir g'irchillab eshik ochildi. Tepada yana ham dahshatliroq gumburlashlar eshitilardi. Xolxo'ja toyibmi, bir nimaning zarbi bilanmi, shu zahotiyoc zinadan yumalab pastga tushib ketdi.

...Yotgan yerida lat yegan, shilingan joylarining og'rig'idan ham oldin kallasiga o'y keldi: bu mudhish zilzila edi, u esa – tirik. Lekin qayerda yotibdi? Fahmladiki, haligi g'irchillagan eshikni o'zi ochgan ekan: u yumalagan zina, bu zax joy – ko'p qavatli binoning yerto'lasini bo'lishi mumkin... Ha, yerto'la, hididan ma'lum.

U «tirikman» dedi-yu, ammo shubhalanib qoldi. Atrof zim-ziyo, quloqlari tom bitgan, faqat ...hid bil-yapti, hid! Demak, nafas olyapti, dimoqni paxsalaydigan boyagi chang yo'q, zamin ham tinchidi chog'i. Xolxo'ja qo'l-oyog'ini qimirlatib ko'rди, sal zirqirasa ham, xayriyat, bari butun. Atrofini paypaslab, turib o'tirdi. Barmoqlari bilan quloq-burnini ushlab ko'rди, shukur, u-bu sharpani eshityapti. Lekin quloqlari

zing'illar, boshi g'uvillar edi. Keyin tushundi: jimjitlikdan ekan. Haligi mudhish gumburlashlardan keyingi bu jimjitlik undan battar vahimali tuyuldi...

Qani endi hozir birdan uyg'onib ketsa! Bordi-yu Hurining to'shagida mizg'ib qolgan bo'lsa-yu... Koshkiydi. Mana bu ko'zga surtsang ko'rinmaydigan zimistonning sassig'i – tushga o'xshamaydi, tush emas. Huri – sho'ring qurg'urni ham hozir hoynahoy bosib qoldi-yov. Vannasida kafansiz ko'milib yotibdimi hali...

Shu zahoti necha yuzlab jon nobud bo'ldi, Xolxo'ja sen tiriksan. Sen tiriksan, Xol! Olamda shu payt ikki narsa bor: o'lig-u tirik. Uchinchisi yo'q. Sen esa tiriksan, Xolxo'ja.

Shu o'ylardan keyin u bir dam nafas rostladi. Ammo qayerdandir yana bir nima qirsilladi, guv eshitildi. Zilzila «qaytdi» shekilli. Xolxo'janing endi o'lgisi yo'q, u o'limning dahshatini boshidan kechirdi. Qutuldim deganida... endi o'limni o'ylash ming bora mudhish... U devorni paypaslab o'rnidan turdi. Tizzalari qaltirar edi. Qorong'ida bittagina nur zarracha bo'lsa ham yorug'lik qidirib, mo'ltirab turganida sal narida lip etib... vo ajabo, chiroq yondi. Xolxo'ja hushidan ketayozdi, birdan urilgan shu'ladan ko'zlarini chirt yumdi, yorug'likdan butun vujudi yayraganday bo'shshadi. Bu nima o'zi? Nima bo'ldi? Elektr chirog'i-ku! Kim yoqdi? Yo undan boshqa odam ham bormi? Xiragina qizarib, sal lipillab turgan kichkina chiroq zim-ziyo yerto'lani kunday yoritgan edi. Biror joyda sim uzilgan bo'lsa, keyingi qimirlashda o'zidan o'zi bexos ulanib qoldi chamasi. Omad-da! Xolxo'ja omadli yigit o'zi. O'ylab qarasa, omad unga bir umr soyaday ergashib yurgan ekan: soldatlikka bir yarim yosh yetmay, qirg'in urushdan chetda qoldi, ta'qib-u qamoqlardan xudo

asradi, qo'ying-chi, kasalxonaga ham tushgani yo'q-da. Baxt-u mol – dunyoning mo'may-mo'mayi gohida shundoqqina osmondan oyog'ini uzatib tushaverdi, olamda o'zidan bo'lak g'ami yo'q. Omad bu safar ham ro'parasidan chiqib qolsa ne ajab.

U ehtiyotlik bilan devor bo'ylab yurib, bir umid ilinjida yerto'lani aylanib chiqdi, eshik-teshik degan narsa yo'q. Orqa tomon butunlay bosib yotibdi – yaqinlashish xatarli. Qirgan eshigi, yumalab tushgan zinapoyasi qayoqdan edi, aqli yetmadi. G'isht beton, tuproq o'pirilib tushgan, hamma yoq gum... Xolxo'janing vahimasi oshib, havo yetmayotganday, badanidan sovuq ter chiqib ketdi: tirik ko'milgan bo'lsa-ya! Nima bo'ladi unda? Avval aqldan ozib, jinni bo'ladi. Keyin ochlikdan, yolg'izlikdan talvasada jon berib... murdasi sasib yotadi. Bir sichqonmi – kalamush ham yugurib o'tmaydi bu yerda... Yo'q. Nima «yo'q»? U kuchi boricha ovoz berib ko'rdi, yerto'lani yana aylanib, jon-jahdi bilan baqirib-chaqirdi. Bo'g'iq yangragan ovozni yerto'la qora go'rday o'z qa'riga yutardi. Xolxo'ja shaytonlaganday zir yugurib, devorlarga urilib, qoqinib-surinib, holdan toydi. Miyasi karaxt, hech narsa o'ylayolmay, beton devorga suyangancha uzoq turdi. Yo'q... Qutqazishadi. Yerto'lada odam ko'milib qoladi-yu qutqazmaydimi... Mahalladagilar sal o'zlari-ga kelishsin-chi, qidirib qolishadi. Kavlashayotganda tepadan beton plitalar bosib tushmasa bas. Ular sal ilinib omonat turganga o'xshaydi. Xolxo'ja tepaga ko'z solishga botinmay, g'ujanak bo'ldi. U qo'rqishdan, vahima-yu talvasalardan toliqqan edi. Bunaqada telba bo'lib qolish mumkin. O'zingni bos, Xolxo'ja. Nafas bo'g'ilishi ham vahimadan, bu yerda havo yetarli, uqdingmi, avval esni joyiga qo'yish kerak. Qancha vaqt o'tdi o'zi? Bir o'ylasa – necha kunlardan beri shu yerda o'tirganga o'xshaydi. «Kunlar» deganda eti

jimirlab ketdi. Yo‘q, yo‘q, axir. Hali yarim soat ham bo‘lgani yo‘q. Xolxo‘ja buni yaxshi biladi, qizib ketgan miyasining bir chekkasida idroki uyg‘oq. Mana shuni yo‘qotmaslik kerak, telbalik o‘ldiradi, sovush kerak, sovuqqonlik kerak.

Yarim soat emas, nazarida undan ham kam, besh-o‘n daqiqagina... Lekin bir dunyo xayol o‘tdi boshidan. Yolg‘izlikda shuning o‘zidan ham jinni bo‘lish mumkin. Idrok dedi. Yolg‘izlik-chi? Bu ikkalasining chiqishuvi qiyin – yo u, yo bu yengadi.

Xolxo‘ja dahshatli yolg‘izlikning idrokdan ustun kelishiga ko‘zi yetib turganida allaqayoqdan ingragan ovoz eshitildi. Badanidagi og‘riqlarni unutilib, sapchib turdi, alangladi, yana quloq soldi. Tashqaridami? Tashqarida bo‘lsa, eshitilmas edi. Tuproq, g‘isht ostidami? Unday bo‘lsa, uni qidirib bir joyni kavlash ham xatarli. Kavlamay quloq solib o‘tirish – undan ham mudhish... Ingrash yana eshitildi. U yordamga muhtoj bir issiq jon ekanligi aniq. Xolxo‘ja u yoq bu yoqqa yugurgiladi. Uni quvonch yugurtiryaptimi, vahimami – o‘ziyam bilmasdi. Burchaklarga kirdi, beton bloklari mayishib, armatura simlari chiqib, o‘pirilib yotgan yon devor kavaklariga, kunjaklarga ko‘z soldi. To‘xtab, jimlikka quloq tutsa, ovozidan tezroq topardi, lekin hovliqib jim tur olmayapti, asablari qaqshagan, sabr-toqat tugagan, o‘zining nafasidan boshqa sharpani eshitmas edi. Bunga sari o‘t olganday shoshib, cho‘loqlanib yuguradi, yiqiladi, yana turadi.

– Hoy, kim bor?!

Ovozim chiqmayapti shekilli, deb bir zum tinch qoluvdi, zaif ingrash yana takrorlandi. Xolxo‘ja o‘sha yoqqa urdi o‘zini. Bu haligina o‘zi kirgan eshik tomonda edi. Endi eshik yo‘q. Bu yon ham o‘pirilib, g‘isht-u beton uyumi shiftga taqalib yotibdi. Ovoz

shu yerdan keldi, bu aniq. Yana bir eshitilsa – ustidan chiqadi. Kutdi. Ingrash eshitilmadiyu shitirlab tuproq to'kildi. Xolxo'ja bir uchi bilan yerga qadalib qolgan balka ostiga bosh suqib qarasa, ingrash yonginasida eshitildi. Qorong'ida yarim ko'milib yotgan gavnani ko'zlari ilg'aganday bo'ldi.

– Hoy, tirikmisiz?!

– ... O-o-oyog'im... – dedi haligi odam.

Tirik! O'lib qolmasa bo'lgani. Qaysi tomondan borish kerak? Bu yerda bir nimani sal qimirlatsang bosib qolishi hech gapmas.

– Kimsiz?

U odam bir nima deb g'udrandi-yu, og'zi tuproqqa to'lganmi, tushunib bo'lmaydi. Joni uzilib qolmasa bas. O'lib qoladigan bo'lsa... hali yolg'izlik vahimasi bo-sayotuvdi, endi... Yoningda o'lik bilan yolg'iz qolish...

O'zingni bos, Xolxo'ja. Og'ir bo'l, omaddan umid uzma. Buni qutqazish kerak. Qutqazish kerak.

Bir yelkasi bilan to'sin tagiga suqilib, qo'lini uzatdi. Uning paypaslayotganini sezgan haligi odam, yana:

– O-o-yoq... – deya shivirladi siqtab.

Xolxo'ja kafti bilan uning ustidagi tuproqni sidi-rib tashlab, qo'l-oyog'i qayerdaligini topishga urindi. Paypaslab yuzini topdi, issiq nafasini sezdi.

– Hozir... hozir... Birpas toqat qiling birodar...

Bu odamning oyog'ini bosib yotgan yo'g'on xoda bir uchi bilan yerga tiralgan, bir uchi bilan tepadagi beton plitani suyab qolgan edi.

– Xodaga tegmang... oyoq... oyoqni torting, – dedi yotgan odam. Uning ko'zi qorong'iga ko'nikib, u-bu narsani ko'rib yotganga o'xshaydi. Xolxo'ja hushyor tortib, o'zini chetga oldi. Qarasa, chindan ham xavfli: xodani qimirlatsa shift bosib tushadigan...

– Oyoq... ni, – dedi chorasiz odam qattiq og'riqdan tishini-tishiga bosib.

Xolxo'ja uning etigini paypaslab topib, oyoqni xodaning ko'tarilgan tomoniga qarab surishga urindi. Tepaga qarab olib, etik poshnasidan mahkam ushladi-da, yana tortdi. Bechora jon-jahdi bilan «ya... ya... yana!» deganicha tinchib qoldi. Og'riqdan hushini yo'qotdimi, nima balo? O'lib qolmasa bo'lgani. Xolxo'ja tag'in bir zo'r berib siltagan edi, u xunuk ovoz chiqarib dod soldi-yu yana jimib qoldi. Xolxo'ja ham qimir etmay quloq solardi. Xayriyat, nafas olishi sezilyapti. Tavakkal qilib, ikkala oyog'idan torta boshladi. Uni yorug'likka sudrab chiqqunicha vujudini qora ter bosdi. Usti-boshidan shuvillab tuproq to'kilgach, kapalak mo'ylov, o'rta yashar, naynovgina yigitning loy tekkan aft-basharasi ko'rindi. Lekin ko'zi yumuq, yuzi ifodasiz, behush yotar edi. Xolxo'ja uning tomirini ushlab ko'rib, xunuk jilmaydi-da, yana chaqqon harakatga tushdi. U o'zidan mamnun, jonlanib ketgan edi. Sho'rlikning yuz-ko'zini siypalab, ustidagi ohak kukunini qoqib tashlab, so'radi:

– Hoy, qalaysiz?

– Oyoq... – dedi yana yigit ko'zini ochmay.

Oyog'iga qaradi, etigini tortib ko'rди, lekin ikkinchi oyog'iga qo'l teggizishi bilan yigit baqirib yubordi. Xolxo'ja bo'lsa, uning faryodiga quvonganday:

– Bormisiz-e... – dedi. – Hozircha chidaysiz, birodar. Sinmagan etik qo'nji saqlabdi, shukr qiling, lekin qattiq lat yegan, chidaysiz!

Shunday dedi-yu, dod solishiga qaramay, etikni shartta yechib oldi. Yigit bir ingrab, jim bo'ldi. Xolxo'ja bir poy etikni quchoqlaganicha o'tirib qoldi.

Ikkalasi ham go'yo og'ir ishdan keyin dam olishar edi. Anchadan so'ng yigit ko'z ochib, shiftga, atrofga, keyin najotkoriga boqdi. Qayerda yotganini hali fahmlagani yo'q chamasi.

- Tuzukmisiz? – dedi Xolxo‘ja.
- Boshim nimagadir urilib... hech nimani bilganim yo‘q. Hushimga kelsam... oyoq og‘riyapti. Qattiq og‘riq hushimga keltirdi chamamda.
- Hozir-chi?
- Hozir... qarang-chi, oyoq butunmi?
- Xolxo‘ja oyoqqa yopishib qotgan paytavani ehtiyotlik bilan yechib oldi-yu qorayib-ko‘kargan boldirni ushlab ko‘rishga qo‘rqdi.
- Bugunoq chopqillab ketasiz...
- Nazarimda, qon yurdi... rahmat sizga. Qayerdamiz? Nima bo‘ldi?
- Zilzila... Yomon bo‘ldi. Yerto‘lada qamalib yotibmiz, yuqorida nima bo‘lganini bilmayman.
- Hushimga kelganimda o‘zimning ham taxminim shu edi. Boshqa hech kim... biron eshik-teshik yo‘qmi?
- Yo‘q... Yilt etgan tuynuk ham yo‘q...
- Chiroq...
- Chiroq keyin yondi, hayronman. Xullas... hozir tirik qolganimizga shukr deyishga to‘g‘ri keladi. Oyoq qalay?
- Yigit indamadi. Ancha jim yotgandan keyin zo‘r bilan sal yonboshlab paxtaligini yechib buklab, orqasiga qo‘ydi-da, devorga suyanibroq o‘tirib, momataloq bo‘lib ketgan boldiriga qaradi. Oyoqni qimirlatolmadi.
- Sinmagan deyapsizmi? Nazarimda majaqlanib ketganga o‘xshaydi.
- Singan bo‘lsa hozir men bilan gaplashib o‘tirarmidingiz, birodar. Og‘rig‘iga chidolmay, devorga tirmashardingiz, ha. Mayishib, qon uyushib qolgan, qorayib ketganini ko‘rmaysizmi? Otingiz nimaydi?
- Ochil, sizniki-chi?
- Xolxo‘ja. Shu uydanmisiz?
- Oltinchi qavatdan.

– Xayriyat, – devordi Xolxo‘ja.

Ochil, oyog‘i bilan ovora, eshitmadi.

Shu uydan! Shu uydan ekan bu sho‘ring qurg‘ur!
Hoy, buni emas, o‘zingni o‘limdan qutqazibsang, Xol.
Buni albatta qidirishadi, yerto‘lani kavlashadi!

Yuragida umid uchqunladi.

– Nima dedingiz?

– Meni bu uyda hech kim bilmaydi... deyaipman.
Baxtsiz tasodif bilan kelib qolgandim...

Odamni o‘limdan qutqazish bu qadar quvonchli bo‘lishini bilmas ekan. Yaradorga yordam berish taraddudiga tushdi.

– Xizmat bo‘lmasa, Xolxo‘ja aka, hov sandiqni ko‘rayapsizmi?

– Sandiq?

– Ha, ana, devorga suwab qo‘yilgan.

Xolxo‘ja qorong‘i burchakdagi axlat tashlanadigan qopqoqli taxta qutini ko‘rdi.

– O‘shanda chirpit... katta shisha bor. Olib kel-sangiz.

Xolxo‘ja borib qopqoqni ko‘tardi. Sakkiz litrlik shishani topdi. «Sandiq»da yana allaqanday temir-tersak, egri-bugri quvurlar, qog‘oz qopchiq, unda shakarmi, tag‘in bir nimalar bor edi. Og‘ir shishani ko‘ksiga bosib olib keldi, u to‘la emas, tubida nimadir chayqalar edi.

Ochil qo‘liga olib, po‘kagini ocharkan:

– Samogon, – dedi iljayib. Xolxo‘ja hididan fahmlagan edi. Lekin:

– Rostdanmi? – deb yana so‘radi, – chag‘irpazlik ham qilaman deng?

– Shu la‘natini deb tushgan edim bu qora go‘rga...
Noqulay jimlikni yana o‘zi buzdi.

– Kuzya degan shopir og‘aynim o‘rgatgan. Men o‘zim shopirman-da. Bu... oson, men sizga aytsam.

Shakar topilsa bo'lgani, – shisha og'zini hidlab, af-tini jiyirdi, – juda zakonni bo'ladi, «Stolichna»ngiz u yoqda tursin.

– Kayfi zo'rmi?

Ochil indayolmadi.

– Hozircha oyoqdan bo'lsa ham... – deb hazillash-di Xolxo'ja. Ochil «ma'qul aytdingiz» deganday bosh irg'ab qo'ydi, u ko'zini chirt yumib olgan edi. Spirt ta'sir qila boshladi chog'i, birpasdan keyin yengil tort-ib, sherigiga iljaydi. Lekin bu iljayish tez so'ndi.

Xolxo'ja yonida tirik odam paydo bo'lganiga qu-vonib ketib, hazil boshlaganidan o'zini noqulay sezdi. Bu ahvolda hazil chindan ham gustohlikka o'xshar-di. Vaqtni so'rab, Ochilda ham soat yo'qligini bilgach, ko'nglini yana vahima bosdi. Qancha vaqt o'tdi, hozir tunmi-kunmi – ma'lum emas, taxminlab ham bo'lmas edi. Yerto'lada vahimani oshiradigan og'ir jimlik.

– Chiroqni o'chiring-chi, balki biron joyda yoriqmi – tuynuk bordir, – dedi Ochil, – bo'lmasligi mumkin emas. O'chiring.

Xolxo'ja hozir chiroq ham o'chsa, bu zim-ziyo jim-likka bardosh berolmasligini o'ylab, sekin chiroq to-mon yurdi. Lampani burab o'chirdi-da, qo'li kuydi, bu kichkina o't, jindakkina hayot manbayi so'nib qolishi mumkinligini o'ylab, oyog'i qaltirab ketdi.

– Ochil... – dedi Xolxo'ja yuragi toshib, – bormisiz?

Keyin beixtiyor chiroqni yana yoqib yubordi.

– Dunyoga tuynuk bo'lmasa ham, bir-birimizni ko'rib turganimiz ma'qul, – dedi joyiga kelib o'tirar-kan. Qanaqa vaziyatga tushib qolganini endi astoy-dil idrok etgan Ochil betoqat edi, oyoq ikkinchi ma-sala bo'lib qoldi.

– Hamma yoqni aylandingizmi?

– Ha, chor taraf – gum: tosh, beton, g'isht, tuproq...

– Menga bir tayoq topib bering.

Xolxo'ja ivirsib yurib, bitta egri quvur bo'lagini topib keldi.

– Mana, tayoqda toy kuchi bor, deganlar, hakka-lab yurib ketasiz.

Ochil turdi. Temirga tayanib, og'riq oyog'ini sudragancha uzoq burchakka qarab ketdi.

U endi yiqilgancha aylanadi, tentiraydi. Hamma yoqqa bosh uradi. Hamma yoq devor. Umidning oxirgi uchqunini ham o'chirib qaytadi.

Chindan shunday bo'ldi. Lekin u bo'kirib yig'lab qaytib keldi: og'riqdanmi, vahimadanmi – bilish qi-yin edi.

– Yo'q! Yo'q! O'lib ketamiz! Kavlash kerak! O'ti-raveradimi o'limni kutib?!

– Kavlash – o'limning o'zi. Qayer bosadi, qayer bosmaydi – ichkaridan turib bilib bo'ladimi?

– Aniqlang, qimirlang, nimani kutyapmiz?

Ochilning ahvoli ayanchli edi. Bog'langan oyog'ini ham urib olganga o'xshaydi: yuzi benihoya dardli.

Jim qoldilar. Birpasdan keyin Ochil zaif tovush bilan:

– Uzr... – deb qo'ydi.

Yana jim qoldilar. Anchadan keyin Xolxo'ja qarasa, sherigi uxlab qolibdi. Uyqumi, behushlikmi, ishqilib mayli, sho'rlik orom olsin. Hozir Xolxo'ja uchun u – butun bir dunyo. Shu bo'lmasa jinni bo'lib, ajalidan oldin o'lib, yerto'lada chirib ketishi aniq edi. Mana, gaplashib o'tirishibdi. Yig'ladi, jerikdi, uzr so'radi, uxlayapti... Ajab, hayotda minglab, odam bilan yon-ma-yon yashaysan, bittasining sariq chaqalik qadri yo'q. Boshiga tushmasa bilmas ekan bandasi.

Shu o'ylar bilan o'zi ham uyquga tolganini sez-may qolibdi... Ko'z ochsa – atrof o'sha-o'sha, yarim o'pirilgan shiftda sarg'ish chiroq miltillab turibdi. Ro'parasida Ochil unga tikilib o'tiribdi.

– Vaqt necha bo‘ldiykin? – dedi Xolxo‘ja xuddi o‘zi uyida uyqudan turgandek, beg‘am kerishib.

– Vaqt?.. Kunmi-tunmi deng.

– Vaqtni qorin ochishiga qarab bilsa bo‘ladi.

– Meniki nuqul o‘n ikkiga borib quldiraydi, – deb hazin jilmaydi Ochil.

– Meningcha, hozir ertalab soat o‘nlar bor-ov...

– Qayoqdan bildingiz?

– Men har kuni o‘nda bazada nonushta qilaman...

Mana, hozir og‘zim suv ochayapti.

– Magazinchimisiz, deyman?

– Oziq-ovqat bazasida mudirman.

– O... undoq bo‘lsa bu yerning taomi sizbop emas-ov...

– Mana, samagon bizbop.

– Och qorinni shilib ketadi, battar ochqaysiz.

– Siz ichmaysizmi?

– Biz shopirlar bunga o‘rgansak, ajalimizdan besh kun oldin...

– Bu yerda mashina haydamaysiz.

– Baribir, o‘rganmaganman.

– Buni o‘zingiz qilganmisiz, axir?

– Sotishga... Hozir bilasiz-ku, magazinlaringda anqoning urug‘i bo‘lib ketdi bu sabil. Mana buni...

– chirpitni chayqab qo‘ydi Ochil, – yigirma beshga olyapti shishasini.

– Quyqasini qalqitdingiz. Ha mayli, bo‘tanasi qorinni ham to‘yg‘azadi.

– Menga qanddan ola keling, aka.

Xolxo‘ja borib, «sandiqlik»dagi qog‘oz xaltani ko‘tarib keldi.

– Zakuskaga yaraydimi? – so‘radi Xol.

– Yo‘q.

– Nega, bu ham shundan bo‘lgan-ku, qarindoshi bilan yig‘lab ko‘rishmaydimi?

– Yo‘q, ko‘nglingiz aynib, kecha yegan noz-ne‘matlaringizni ham qayt qilib tashlaysiz.

– Bu gapingiz ham to‘g‘ri... – dedi Xolxo‘ja, suv aralashgan sutdek oqarinqirab turgan shishaga qarab. Ammo ichkisi kelar, xavotiri ham bor edi.

– Mayli bo‘lmasa, siz kayf qiling, men qand yalayman. Tomoq tomoq emas, tomoqdan o‘tgani tomoq.

U yaladi. Bu ichdi.

– ... Kayf, qand... Itni kunini ham chiroyli gap bilan bejasa bo‘ladi-ya, qarang, – dedi Xolxo‘ja tomoq‘ini kuydirib o‘tgan chag‘irning qo‘lansa hididan aftini burishtirarkan.

«Itning kuni» degan so‘zlar ikkalasiga ham chorasiz ahvollarini yana eslatdi. Ularni qilday umid ushlab turar, dam-badam uzoq jim qolib, tiq etgan sadoga ilhaq, tepaga qarar, quloq osar edilar. U yerda esa mudhish jimlik. Juda qalin qatlamlar ostida ko‘milib qolishgan shekilli.

– Nima bo‘ldi endi, sizningcha, hozir tunmi-kunmi?

– Hayronman. Bordi-yu kun bo‘lsa, tepada biron narsa taq etardi axir... Siz bilan bizga bu yog‘i hamishalik tun bo‘lmasa deb qo‘rqaman...

Ochil yalt etib qarab «yoqangga yopishsin!» devorishiga sal qoldi.

– Nafasni sovuq qilmang, aka... – dedi keyin xomush. Xolxo‘janing kayfiyati unga ham ta‘sir qila boshladi.

Xolxo‘ja bo‘lsa, o‘zini qayoqqa qo‘yishni bilmayapti. Kecha shishaning og‘zidan ichilgan uch-to‘rt qultum samogon uni ezib yuborgan edi. Xumoriga qullatib yana ho‘pladi.

Ochil o‘zini undan ko‘ra tadbirkorroq hisoblardi: u kam gapirib, kam harakat qilib, oz-ozdan shakar yalab, ko‘proq uxlab, kuch saqlaydi. Bu yerda qancha yotishlari hali ma‘lum emas.

Sherigi esa, chidami tez tugab, o'zini-o'zi yeb qo'yyapti. G'azablanib, ko'p gapiradi, yana ichib qo'yadi-da, battar eziladi, tashnalikdan nolib zang bosgan quvurlardan tomayotgan iliq suvdan ichib keladi. Ochil o'sha quvurning tagiga tunuka idish qo'yib keldi – suv yig'ilib, sovib, tinib turadi.

– Oling bundan, birodar, kayf bilan vaqt o'tganini bilmaysiz, – dedi Xolxo'ja. O'zi molday shimirib, uchib qoldi. Shundan keyin yetti-sakkiz soat uxladi. Ochil bo'lsa, uning xurragini tinglab, «shift»ga qarab yotar-kan, bexosdan ko'ngli buzilib, yuzini yengi bilan to'sib yig'ladi. Charchagach, uyquga ketdi.

Uyg'onsa, barakalla-e, xurrak hali-hamon davom etardi. Uxlash albatta, yaxshi, kuch g'animat. Ammo Ochilni borgan sari vahima bosyapti, qancha vaqt, necha kun o'tdi – ma'lum emas: yuqorida nima gap, ularni hech kim esladimi o'zi? Qidiruvchilarning sharpasi ham sezilmaydi, nahotki mana bu sho'ring qurg'urning sovuq gapi to'g'ri chiqib...

Xolxo'ja qimirladi, bosinqirab, baqirib uyg'on-di-da, Ochilga olayib qarab, bo'kirib yig'lab yubordi. Ovozi xunuk edi. Ochil tasalliga bir nima deyolma-di. Sherigini hiqichoq tutib, tinchib qoldi.

– Tuzukmisiz?

– Tushimda... bo'rilar qurshab olganmish. Tush-ning teskarisi bo'ladi deyishadi, ishqilib...

– Yo'q, aka, – dedi Ochil bilag'onligi tutib, – Az-roilning bir turqi – bo'ri ekan. Eshitmaganmisiz?

Xolxo'ja indamadi. Ochil ehtiyotsiz gapirib qo'rganini sezib, tilini tishlab qoldi. Keyinroq Xolxo'ja suv ichgani borganida yurishidan bilindiki, darmoni tugayapti. Suvni tunukasi bilan ko'tarib kelib, yoniga qo'ydi. Bu ishi ham to'g'ri: har safar borib kelish uchun majol kerak, shu yerda tursa,

chanqaganda og‘iz ho‘llab turilaveradi. Suv yo‘g‘ida tayammum, degan mashoyixlar.

Kunmi-tunmi degan bahs ham tugadi. Buni endi uyqu bosishiga qarab ham aniqlab bo‘lmaydi – uyqu vaqti ham chalkashib ketdi. Xolxo‘ja bo‘lsa, hamisha shirakayf, uyqusirab yotgani-yotgan. Vaqtni qorin ochishiga qarab ham aniqlab bo‘lmaydi – ochlik ichni tatalab, umurtqani so‘rib, tinkani qurityapti. Ovqat haqida gap ochishga jur‘at yo‘q, bir-birlaridan ko‘zlarini olib qochishadi. Umid ipi borgan sari ingichka tortib ketayotganini sezadilar. Dildagi ro‘y-rost gapni aytishdan qo‘rqib, soatlab g‘iq etmay o‘tiradilar.

Sherigi yana ichib uxlab qolganida Ochil o‘zini qayoqqa qo‘yishni bilmaydi. Xolxo‘ja och qoringa ko‘p ichyapti, bir kor-hol bo‘lib qolmasa edi. Ochil anglab yetdiki, yoningda issiq jon bo‘lmasa jon saqlash mushkul.

Bir safar Xolxo‘ja uyg‘ondi-yu, juda uzoq jim yotdi.

– Aka, – dedi Ochil xavotir olib, – nimalarni o‘ylayapsiz?

Xolxo‘ja yana ancha o‘ylaganidan keyin tilga kirdi:

– Shu... bir xayol kalladan ketmayapti. Xuddi changak solib yopishib olgan...

– Nima ekan u?

– O‘zing haqingdagi yomon gapni birovlariga gapiraverma, derdilar dadam rahmatlik. Bir chekkasi – bu ham to‘g‘ri. Yomon gapni ichingda saqlab, go‘ringga olib ketganing ma‘qul. Dunyoda sening to‘g‘ringda faqat yaxshi gap qolishi kerak. Yomon odamlarga nima naf, to‘g‘rimi?

– To‘g‘ri.

– To‘g‘ri-yu, lekin hamma yomonlikka shu dunyoda o‘rgandik, shu yerda orttirdik barini. Odam bolasi dunyoga sof keladi, bu yerda orttirgan jamiki

qabihliklarini, jinoyat-u pastkashliklarini tashlab, sof ketishi kerak emasmi?

– Bu gapingiz to‘g‘ri. Tirikchilik – asli tirriqchilik. U dunyoga ishonmaydi-da ko‘plar. Shuning uchun qo‘rqmay kirdikorini qilaveradi.

– Boqiy dunyoning borligi uning ostonasiga kelganimizdagina yodimizga tushadi. Inson uning borligiga bir umr iymon keltirsa, kaptar kelib quzg‘un ketmasdi...

– Kelsa gumon – ketar iymon, degani shundan-da.

– ...o‘ligimiz shu yerda qolib ketishiga ko‘zim yetib qoldi, birodar.

– Unday demang, aka.

– Sizni bilmayman-u, men... Gapirishga holim borida quloq soling...

Ochil bo‘shashib ketdi, oyog‘ini sudrab unga yaqinroq siljidi. Xolxo‘janing ovozi bazo‘r eshitilardi, nafasi tez, chindan ham...

– Aytganingizday, darhaqiqat, – deya uni chalg‘itmoqchi bo‘ldi.

– Endigina mol, bilim, hunar, tajriba to‘plaganing... barini birdan... olib ketganing yomon ekan...

– Dunyo yig‘ib netarsan – bir kun tashlab ketarsan. Bunisi mayli, lekin gunohni olib ketma.

– Ha... Qisqa umrimizda shuncha gunoh! Ming yil yashasak nima bo‘lardiykin? Dahshat!

– Yosh ekansiz – bilmaysiz: hayot o‘limdan yomonroq. Men ne vaqtdan beri shuni o‘ylab, boshim yorilay deyapti. Hayot zararli, odam shundan o‘ladi asli. Ammo-lekin dorilbaqo... ostonasida turgan kishi uchun fanoning o‘zi ham, u tug‘dirgan mudhish gunohlar ham hech nima emas. Faqat ularni dunyoga tashlab ketish kerak.

Ochil avval uni alahlayapti deb ham o‘yladi. Lekin qarasa, gapni o‘ziga yarasha mantiq bilan olib

ketyapti. Ovozi zo'rg'a eshitiladi, nafasi bo'linib-bo'linib chiqadi-yu, lekin gapida jon bor.

– Tashlab ketib bo'lar ekanmi... – dedi Ochil esankirab.

– Bo'ladi, – dedi Xolxo'ja. – Kimgadir yorilish kerak. Yoriladiganing bo'lmasa yomon, ichingda ketadi. Xayriyat, mana...

– To'g'ri, aka, odam odamning dardini oladi. Jon jonga quvvat.

Xolxo'ja charchab, jimib qoldi. Ochil, o'lim oldidan odam ortida qoladiganlarni o'ylasa kerak, deb yurardi. Yo'q, inson hamon o'zini o'ylarkan. Unga yorilmoqchi bir gunohi azim tilkalayapti ko'ksini. Shuni «tashlab», «soflanib» ketmoqchi. Shundan yengil tortsa, mayli, lekin ulgurarmikin?

– Qanddan yalang aka, darmon bo'ladi.

– Yo'q, endi foydasiz... Siz quloq tuting, – Xolxo'ja nafas rostlab, gap boshladi. – Bir begunohni o'n besh yilga qamatib yuborganman, birodar.

– Yopiray, qandoq?

– Yolg'on guvohlik berib. Buni men bilaman-u, mana, endi siz ham bilyapsiz.

– Men bilmayman, aka, – dedi Ochil kapalagi uchib.

– Hozir gapirib beraman. – Xolxo'ja tunukadagi suvdan kaftiga olib, lablarini namladi. – O'n yil avval oziq-ovqat bazasida hammol edim. Tolzordagi magazin mudiri Haydarov bilan o'sha yerda tanishganman. Qo'ynimga u-bu qistirar, men uning mashinasiga benavbat yuk ortib berardim. Keyin shu odam, baraka topkur, qog'ozlarimni to'g'rilab, ispolkomda uy-joy olishim uchun navbatga qo'ydi. O'zim joyi jannatda bo'lgur Mastura kampirning hujrasida ijarada turardim-da...

Xolxo'ja nafasini rostlab olib, davom etdi:

– Uch yil kutdim, to‘rt yil kutdim, navbat tegmadi. Qishloqda va‘dalashgan qaylig‘im bor, Sarvini-so degan... Orzularimiz ushalmadi. Rejalar barbod bo‘lganidan alamzada bir holatda yurganimda, hujramga Salim so‘poq kirib keldi. Yonida qora chopon kiygan turqi sovuq bir barzangi. Boshi sapchadek, peshanasi do‘ng. Salim so‘poqni bazaning yerto‘lasida, bir ulfatning maishatida ko‘rgan edim. U-bu buyurishgan, xizmatlarini qilganman. So‘poq bo‘lsa ham g‘o‘daygan: boyvachcha, odamni bir tiyinga olmaydi, u ham qaysi bir gastronomning mudiri.

– Voy-bo‘o‘... Shu katalakda turibsanmi, kalamush ham bordir? – dedi hujrani ko‘zdan kechirib. Keyin darcha yoniga bordi-da, birdan gapni boshqa yoqqa burdi: – Haydarovni yaxshi bilasan-a?

– Ha... – dedim.

– Uzoqdan ham, qadam olishidan tanisang kerak? Hov anavi darvozaxonaga kirib ketsa, shu darchadan turib taniysanmi?

He yo‘q, be yo‘q, nima deyapti o‘zi? Garangsib turaverdim.

– Taniysan, taniysan, qani beri kel-chi.

Borib, darchadan ko‘chaga qaradim.

– Darvozaxonani ko‘ryapsanmi?

– Ha.

– Haydarov shu yerga kirib ketdi deylik, albatta tanib olasan, a?

– H-ha... – deb yelkamni qisdim.

– Endi quloq sol: ertaga, kech soat oltida Haydarov kelib o‘sha darvozaga kirib ketadi, – dedi u dona-dona qilib. – Sen uni «tanib» qolasan. Nima qilib yuribdi bemahalda, deb o‘ylab ham qo‘yasan ichingda.

– E... a... kelmasa-chi?

Hozirgacha tund, bezabon bo‘lib o‘tirgan qora chopon tilga kirdi:

– Kelmasa ham tanib qolasan.

Uning tovushidan vujudimga titroq yugurdi. Bu vaqt So‘poq qo‘ltig‘imdan tutib, to‘rga olib o‘tdi-da, stolga bir qog‘oz tashladi.

– Ol, bu senga.

Olib, ancha tikilgandan keyin bildimki, uch xonalik uy-joyga order ekan. Mening nomimga yozilibdi. Endi bularning niyatiga tushunib qoldim.

– Qachongacha bu katakda o‘tirasan, – shang‘iladi So‘poq, – istasang ertagayoq ko‘chib bor, shaharning qoq markazida...

– Yolg‘on guvohlik...

– Nima yolg‘on? Ko‘rding – taniding, vassalom. Tergovchiga ham, sudga ham javob shu – bir og‘iz gap, sendan boshqa hech narsa talab qilinmaydi.

– Sen xolis guvohsan, tushundingmi? – dedi qora chopon o‘rnidan turib.

– Ha, aytganday, – So‘poq cho‘ntagini kavlati. – Mana bu... mana bu «Gaz-24»ga chaqiruv qog‘ozi. Avtomagazindan. Sening nomingga yozilgan, ko‘rdingmi? Buni suddan keyin borib olasan, – deb qog‘ozni qaytib cho‘ntagiga solib qo‘ydi.

– Buni nima qilaman? Pulim yo‘q meni.

– Bo‘ladi, hammasi bo‘ladi, – dedi iljayib yelkamga qoqarkan.

Jo‘nab qolishdi. Faqat qora chopon kiygan barzangi ostonada turib, yana o‘dag‘ayladi:

– Ertaga, kech soat oltida. Ko‘rding, taniding, ichingda hayron bo‘lib o‘ylab ham qo‘yding.

U yerga qarab, kesib gapirdi. Tovushida «Endi ishimizga sheriksan, bilib qo‘y!» degan tahdid bor edi. Shunday qilib, oldindan tayinlangan guvoh bo‘ldim-qoldim. Qaltiroq qo‘limda orderni ushlagancha karaxt bo‘lib kechgacha o‘tiribman. O‘sha kechasi uxlaganim yo‘q. Ming xayolga bordim. Ahli

rahmon bilan nafsi shayton tapir-tupur olishar edi ichimda. Biri: darrov yirtib tashla, yovg'on oshing, – beg'alva boshing, deb turibdi; biri bo'lsa: hoy, omading kelib turibdi bola. Uch xona, 46 kvadrat metr. Sarviniso hayt desang uchib keladigan, odamga o'xshab yasha sen ham... deydi. Menga qarang, birodar, bu So'poq odam emas, odam qiyofasidagi shaytoni layin edi, meni yo'ldan urdi o'sha kechasi, mana Xudo guvoh... – deya nochor qo'llarini yoydi Xolxo'ja sherigiga qarab. Go'yo Ochil uni hozir hamma gunohlaridan mosuvo qiladiganday.

– Ha, qizilni ko'rib Xizr yo'ldan ozgan ekan. Keyin -chi, keyin nima bo'ldi, – dedi Ochil shoshib.

– Ertasiga kechasi... o'sha darvozaxonadan o'lik chiqdi, – dedi Xolxo'ja.

– Birov o'ldirib ketibdi. Qiy-chuv, milisa, «tez yordam», yig'i-sig'i... Men u odamni tanimas edim... Tergovda Salim so'poq tayinlagan gapni aytdim men nomard. Haydarovni darchadan ko'rdim, dedim, soat oltida dedim. Vaqtni qayoqdan bildingiz, deb so'radi. Soatga qaragan edim, dedim. Qanaqa soat deb qolsa bormi, xonumonim kuyardi. Chunki uyimda soat-poat yo'q, qartaga yutqazganman... Xudo nomardni ham asrab qolarkan, qarang.

– Bandasining o'ziga qo'yib beradi-da.

– O'zim... O'zim qildim hammasini. Omaddan rag'batlanib, sudda ham tap tortmay guvohlik berdim. Boshqa dalillar ham bor ekan shekilli, Haydarov sho'ring qurg'ur, qotil sifatida o'n besh yilga... «O'ziga qo'yib beradi» deysiz-u, lekin... mana, o'sha begunohning qarg'ishiga uchrab o'tiribman.

– Zato u dunyolingizni yengillatdingiz menga yorilib... Xo'sh, keyin-chi, keyin nima bo'ldi?

– Ikki oydan keyin Salim so'poqning haligi tund barzangisi mashinaning qog'ozini ham olib kelib

berdi. Bir olgan madad, ikki olgan – odat, buni ham oldim. Endi nima talab qilar ekan deb uyqum qochib yursam... yo‘q, tinchib ketdi. Qaytaga, o‘sha o‘zim yuk tashib yurgan oziq-ovqat bazasiga mudir qilib qo‘yishdi, eski mudirni bo‘lsa Haydarovning o‘rniga ko‘tarishdi. Yog‘liq joy emasmi, ko‘p o‘tmay mashinaga ham qurbim yetib qoldi... So‘poq har ko‘rganda yelkamga qoqadi: «Amerikadan nima kam joyimiz bor: u yerda lyuboy hammol prezidentlikka ko‘tarilishi mumkin!» deydi kulib. Biroz dam olib, labini ho‘lladi-da, uzuq-yuluq qilib davom etdi. Darmoni qurib borardi.

– Lekin Salim so‘poqning menga hushyor bo‘lib, kuzatib yurishini bilardim. Birovning qaramog‘ida yashash... hech kinga nasib qilmasin. U mening mirimdan-siringacha biladi, men esa uni bilmayman: kimning xizmatida, pulni qayoqdan oladi, anov sho‘rlikning o‘limi nega kerak edi, qotil kim... So‘poq doim ko‘z o‘ngimda, goh uzoqdan ko‘raman, goh ro‘paramdan chiqadi. Mushuk bilan sichqonday «inoq» bo‘lib ketdik. Bir yil o‘tmay, tog‘ etagidagi jilg‘a sohilidan chorbog‘ ham to‘g‘rilab berdi, qariyb tekin.

– Chakki emas, tagingizda «Volga», suv bo‘yida chorbog‘, uch xonali kvartir, yonginangizda Sarviniso...

– Sarvinisoni allaqachon esdan chiqarib yuborganmiz. Boyigan saring sarvinisolar ko‘payaverarkan. Bu yerto‘lada tiriklay ko‘milib yotishim ham o‘shalardan birining kasofati. Badbaxt bo‘lmasam shu baloliq kunda kelamanmi? Qishloqdagisining qarg‘ishiga yo‘liqdim...

Xolxo‘ja majoldan qoldi. Uni ovutish, chalg‘itish, tushkunlikka tushushiga yo‘l qo‘ymaslik kerak edi. Ochil uchun o‘lik yonida yotish... Unday desa, o‘zining ham sillasi qurib, qandga ko‘zi tushsa oq kafanni ko‘rganday junjikib ketyapti. Shunday bo‘lsa

ham har zamonda ko'zini chirt yumib yalab qo'yadi. O'lgisi yo'q.

– Qo'yavermang, aka. Bu sinovdan o'tolgan odamning o'zi yo'q.

– Qanaqa sinov?

– Shu dunyoda, Xudo bandani bu dunyoga uning iymonini sinash uchun yuborar ekan. Gunoh desangiz bizda ham to'lib-toshib yotibdi. Mana yo-rildingiz – yengil tortdingiz. Zora xudoning qahri ham qittak yumshasa...

– Haq gap aytdingiz. Ancha yengil tortdim, qarang.

Bu so'zdan so'ng Ochil ham uzoq, azobli xayolga toldi.

– Sizda nima gunoh bo'lardi, yoshsiz... – dedi Xolxo'ja yana tilga kirib. – Gunohga sho'ng'ish pal-langiz endi kel... – u gapini bo'lib, ovozin pasaytir-di, – bu dunyodan yosh ketgan ham ma'qul ekan.

Ochil gapning oxirini eshitmadi chog'i.

– E, unday demang, aka, yoshlikning o'zi tur-gan-bitgani gunoh, men sizga aytsam. Bo'lmasa men, takasaltang, xo'jayinning oyimchasini ezg'ilab yurarmidim!

– Qanaqa xo'jayin?

– Katta xo'jayin-da.

– Siz...

– Ha, o'shani olib yuraman. Bizning viloyatimizga kelishdan oldinroq xotini qazo qilgan ekan. Ikki yil avval yigirma yashar dirkillamasiga uylandi. Jan-natxon degan. To'ydan oldin ham xo'jayinni unikiga, uni xo'jayinning chorbog'iga oborib-obkelib yurardim. Ketvorgan, men sizga aytsam. Odamga o'g'rin-cha qaraydi. To'ydan keyin ham bozorga, atelyega oborib yurdim. Mashina chaqirmagan kuni yo'q. «Xo'jayin, aravani yuboring» deb ertalabdan tele-fon qoqadi nozanin. Bizning xo'jayin ham ovozig

erib, «Jon» deydi-da, meni yuboradi. Bir marta men ham haddim sig'ib, xo'p bo'ladi, jon, deya hazillashib qo'yibman. Xafa bo'lish u yoqda tursin, xaxolab, quchoqlab olishiga bir bahya qoldi. Yoqdi, qarang. Men uni mashina minishga ishqiboz ekan desam, yo'q, meni ko'z ostiga olgan ekan, mochag'ar. Bir kuni holi topib, kabinada chippa yopishdi. «Hoy, xo'jayindan qo'rqmaysizmi?» desam, «xo'jayiningiz o'lsin», deb battar suykaldi. Nima deysiz, endi, yigitchilik, bo'shshdik...

Bari shundan boshlandi, aka, xudo guvoh. Xotin kishi ayyor, tadbirkor bo'larkan, ikki kunning birida xoli topib keladi, kutilmagan joyda qo'lga tushiradi, kuppa-kunduzi tap tortmay ko'ksini ochadi. Xo'jayindan xavotirdaman, desam, «E, qo'ying o'sha xo'jayinigizni», deb qo'l siltaydi. Men ham yo'q deyolmayman. Uch yildan beri ahvol shu. Uning noz-u ehtiroslarini ko'rsangiz siz ham yo'q demasdingiz, aka.

Xolxo'jaga sal jon kirganday, ingrab yonboshiga ag'darildi.

– Sizning gunohingiz menikiga qaraganda holva ekan. E, gunoh emas, savob-ku bu, birodar.

– Unday demang, aka. Bizning xo'jayinni bilmaysiz. Ilgarigi xotinini rashk vajidan o'zi bo'g'ib o'ldirgan, degan mish-mishlar bor. Sezib qolsa, bormi, bunisi ham juvonmarg bo'ladi, meni bo'lsa bir kun emas bir kun «tasodifan» mashina bosib ketadi-ya. Zo'rniki tegirmon yurgizar ekan. Jonim qilning uchida turibdi, men sizga aytsam. Sirimni bitta sizga aytdim...

– Boshqaga... aytmaysiz ham.

– A?

– Yengil tortdingizmi axir?

– H... ha, aytdim-qo'ydim-da endi, baribir emasmi. Bir boshga bir o'lim. Jon bor joyda qazo bor.

– O‘lim haq. Poklanib borish kerak Parvardigorning oldiga... – dedi-yu, Xolxo‘ja shilq etib chalqancha tushdi.

– Aka, aka! Sizga nima bo‘ldi, mazangiz yo‘qmi?

Xolxo‘ja indamadi. Turtkilab-tortqilasa ham o‘likday yotaverdi. Ochilning o‘zi ham bazo‘r qo‘l uzatib, qolgan quyqa suvni ichib yubordi, tunuka zangi och qorinni qirib o‘tdi.

– Ak-ka... – deb, u ham tinchib qoldi. Anchadan keyin qulog‘iga bo‘g‘iq bir gumburlash eshitilganday bo‘ldi. Ko‘zini ochib qarasa, hech gap yo‘q, o‘sha-o‘sha mash‘um jimlik. Bari ochlikdan. Bunday holatda birovning ko‘ziga bir nimalar ko‘rinadi, birovning qulog‘iga g‘alati sadolar eshitiladi. Lekin Ochilning hali esi joyida. Umid bilan uzoq quloq solib yotib, ko‘zi ketib qolibdi.

Uyg‘onganida ko‘rsa, ikkalalari ham cho‘zilib yotishibdi. Ochil bunga chetdan ko‘rayotgan uchinchi kishiday qaradi. Vaqt o‘tib, ularning o‘ligini topgan odamlar mana shunday tikilishsa kerak...

Bunday o‘ylar Ochilning darmonini tamomila quritadigan. Sherigini vahima bilan hushiga keltirdi.

Xolxo‘ja o‘ziga keldi-yu, ko‘ziga Ochil bir ko‘lanka bo‘lib ko‘rindi shekilli, ma‘nosiz boqdi.

– Menga qarang, bir nima gumburladi... Siz ham eshitdingizmi?

Xolxo‘ja yana indamadi, ko‘zlari yumildi. U keyingi vaqtda tez-tez hushidan ketadigan odat chiqargan edi. Ochil har safar vahimaga tushadi, haliyam joni uzilmadimi?! U ketsa xuddi Ochilni ham o‘zi bilan olib ketadiganday tuyulardi...

Endi ular kamdan-kam gaplashadilar, so‘z qotishga majol yo‘q. Buning ustiga, biri o‘ziga kelsa, biri behush yotgan bo‘ladi. Har zamonda zaif ingrash bilan bir-birlaridan xabar oladilar. Goho esa ikkalasi bar-

avariga hushdan ketib, uzoq yotishadi. Qancha vaqt o'tdi, kim tirik, kim o'lik – ma'lum emas.

Xolxo'ja iliq bir to'ldiqinda chayqalib uyg'ondi. Ko'zini ochib qarasa, atrof yorug', oppoq kiyimdagi bir ayol labiga qoshiq tutyapti. Yo'q, u dunyo emas, mana, og'zida sut ta'mi sezilib tamshandi. Qayerdandir ming'ir-ming'ir gap eshitildi. Nahot bari kechirganlari dahshatli tush bo'lsa?! Ayol qoshiqni yana tutdi, shirguruchmi, sutli bo'tqami, ishqilib sut ta'mi, biram mazali! Yana so'raganday, yutinib tikildi ayolga.

– Shoshmang, oz-ozdan... – dedi ayol. Ovozi ham mayin.

– Ochil... – dedi negadir Xolxo'ja. Nimaga Ochil dedi bilmaydi.

– Sherigingizmi? – deb so'radi ayol bemorning tiliga kirganiga quvonib. – U kishi ham tuzuk, xavotir olmasangiz ham bo'ladi. Ancha tetik tortganidan keyin, uyidan kelib olib ketishdi.

Xolxo'ja tushundiki, bu ayol – hamshira, bu joy – shifoxona. Demak, ularni qutqazishgan, u dunyodan qaytarib olib kelishgan. Ikkinchi so'zi – «rahmat» bo'ldi. Hamshira jilmaydi. Bemor yana ko'zini yumdi.

Biroq ko'p o'tmay uni boshqa hamshira uyg'otdi.

– Orom olganingiz yaxshi. Lekin ovqat yeyishingiz kerak, – dedi u ham qoshiq tutib. Bu safargisi tovuq sho'rva edi. Ustidan dori ichirdilar.

Taomlar bari shirin, mazali, ammo oz. Xolxo'ja har safar hamshira ortidan tamshanib qarab qoladi. U tez oyoqqa turdi. Bemor ozib, cho'p bo'lib qolgan bo'lsa ham ruhan tetik: tirik qolganining quvonchi endi qamradi vujudini. Boshdan kechirganini o'ylasa, aqliga sig'maydi. Birovga gapirib bersa, valloh ishonmas... Umrining bu yog'i tekinga qolganini o'ylab, bu yerdan chiqqanida hech qanday kayf-u safoni rad etmay, tarallabedod qilib yashash rejalarini tuzardi.

Bunday kayfiyat ta'sirida tezda to'lishib, ochko'zligi ham yo'qolib, mo'l-mo'l, to'yib-to'yib ovqat yeydigan bo'lgach, unga javob berdilar.

Bazada ish ilgarigiday tiqilinch, yugur-yugur ko'p. Tarallabedod qayoqda deysiz, tirikchilik uni yana o'pqoniga tortib ketdi. Zilziladan keyin shahar sertashvish. Ko'rganlarimni gapirib tugatolmasman, eshitib hamma hayratdan yoqasini ushlar, meni avliyoday bilib, kelib ziyorat qilishar deb o'ylagan Xolxo'jani hech kim tuzukroq gapga ham solmadi. Hozir shaharda unaqalar ko'p edi. U qayta kelgan dunyo ilgarigidan battar serg'alva bo'lib chiqdi. Xolxo'janing navbatdagi omadidan kelgan quvonch ham asta-sekin suvga urdi.

Ish orasida Ochilni eslab qoladi. Uni topib, bir chaqchaqlashishga ham vaqt yo'q. Qalay yuribdiykin?! Haydovchining «oyimcha» haqidagi gaplarini eslab, o'zicha jilmayib qo'yadi. Kunduzi eslab jilmayadi-yu, kechalari Ochilni nuqul o'sha go'rga o'xshash mudhish yerto'lada ko'radi. Bu bir aloomatga o'xshar edi. O'shanday tushlardan birida bosinqirab uyg'onarkan, kallasiga kutilmagan fikr kelib urildi: axir Ochil endilikda uning mash'um sirini biladigan birdan-bir odam-ku. Biror joyda og'zidan gullab qo'ysa, nima bo'ladi? O'zingga sig'gan sir o'zgaga sig'mas, deganlar. Xolxo'ja uning changaliga tushgan bir bechoradek his qildi o'zini.

Shundan keyin tushida ham, o'ngida ham ko'z oldiga Ochil kelaverdi. Goho o'zini ovutib, «o'libdimi...», deydi-yu yana mulohazaga tushadi. Bir tomondan u chindan ham baxtsizlikda topishgan qadrdoni, ikkinchi tomondan... istagan vaqtida tutib berishi mumkin bo'lgan, begona sirdosh. Nega begona? Uni topish, gaplashish kerak, ahvoli, kayfiyati qalay... Axir hali bemalol gurunglashgani yo'q,

uyini ham ko'rmagan. Ochig'i – tuzukroq tanish ham emas u bilan...

Bu so'nggi fikr Xolxo'jani yana notinch qildi. Kim biladi, balki og'zi bo'sh bir maqtanchoq mahmadonadir? Sirning og'zi enlik, el qulog'iga ellik, deganlar. Yerto'lada o'lish yo qolishdan bo'lak gap o'tgani yo'q oralarida.

Bo'rini yo'qlasang, qulog'i ko'rinarkan. Og'ir xayollardan qiynalib o'tirganida, bir kuni Ochil o'zi yo'qlab keldi. Xolxo'ja uni zo'rg'a tanidi. Yerto'lada xonaki pijama ustidan kiyilgan isqirt paxtalikda ko'rgan edi-da. Hozirgi bo'lsa, egnida jigarrang charm kurtka, mo'ylov yiltillatib taralgan, quyuq qora sochi peshonasini bosib tushgan, og'zi qulog'ida edi naynovning. Hukumat mashinasidan tushib, quloch yozdi, arzon atirni anqitib, qiyomatli do'stday ko'rishdi. Xolxo'ja ham ko'ngildagi xavotir, shubha, vahimali o'ylarni darrov unutilib, bir umrlik qadrdonday quchoqlashdi. Kulishish, eslashishdan keyin Xolxo'ja oldingi oynasi maymun, shayton, habashvachcha qiyofasidagi anvoyi tumorlar bilan bezatilgan mashinani imlab ko'rsatdi:

– Xo'jayinnikimi?

– Ha, sizniki... yuribdimi g'izillab? Bo'lmasa ko'rib beraman.

– Yo'q, tuzuk hozircha, – dedi Xolxo'ja. Shundan keyin popugi pasayib, kulmay qo'ydi. Mashinani eslashi bejizmasmikini?

Ochil, yo'l-yo'lakay to'xtadim, deb shoshib turardi. Gapning bu yog'i ancha sovudi. Ko'ngillariga bir g'uluv keldimi, shuncha sarguzashtni boshidan kechirgan odamlar gaplashgani gap topolmaganday, kutilmaganda suhbatni muxtasar qilishdi.

– Ko'rishaylik axir, telefoningiz bormi?

Xolxo'ja bazaning telefon raqamini berdi. «U-bu kerak emasmi?» «Mashinaning kamchiligi bo'lsa, aytin», deya bir-birlariga manzirat qilgan bo'lishdi.

– Ko'rishaylik.

– Albatta.

Juda quyuq xayrlashgan bo'lsalar ham, asosiy mavzu chetlatib o'tilganligi, orada xatarli bir chigal qolganligini ikkalalari ham sezishdi. Ayniqsa Xolxo'janing ko'ngliga bu uchrashuv battar g'uluv soldi, unda ilon-chayonday shubhalar yana g'imirlab qoldi... Iljayishini qara. Hayosizga har kuni hayit. Ulfati – bezori haydovchilar, piyozning po'sti ko'p, yomonning – do'sti. Kayfda gullab qo'yishi hech gapmas. Otni tepmaydi dema, itni qopmaydi dema. Chillasi chiroq ko'rmagan bu beg'am aravakashda sir yotishi mahol. Uning mash'um soyasi endi Xolxo'jani o'y-xayollarida ham, tushlarida ham ta'qib qilaveradilar. Bu yengiltak bir joyda gullab qo'ysa – tamom... Uy-joy, mashinasi, chorbog'i, bazasi – bular bari qora go'rga. Haydarovning o'rniga oborib tiqishlari ham hech gapmas. Qamoqda chiriydi. Turma desa sochining tomirigacha muzlab, hadiksirab yurgan Xolxo'jaga bu – o'limdan battar, undan ko'ra o'sha yerto'lada ko'milib ketgani ma'qul edi.

Yo'q, u o'limning og'zidan qaytib keldi, hayoti qayta boshlandi, yana sho'ng'ishga to'g'ri keladi gunohlarga, jinoyatlarga. Yashash o'zi shunaqa... bir dard ekan. Odam asli mana shundan o'ladi...

Birovning qaramog'ida yashash peshanamda bor ekan, deb nolir edi. Endi bo'lsa uni xuddi Azroil quvlab yurganday, o'zini qo'yarga joy topolmay qoldi, asablari qaqshagan, uyqusida halovat yo'q. Bazadagi ola-g'ovur janjalli mashmashalar ham uni chalg'itilmadi. Har zamonda qorong'i burchakda o'tirib ikki qo'li bilan peshonasini siqar, kechalari tanini shar-

ros ter bosib uygʻonib ketar, choʻmichlab sovuq suv ichar edi. Uning mudhish siri qora jinoyati yuribdi odamlar orasida. Tasodifan... yoʻq, uning ochilmay qolishi tasodif boʻlardi. Endi omadga ishonish qiyin. Ozodlikka chiqqan u sir sovun koʻpigiday yer ustida omonat uchib yurarkan, Xolxoʻjaga kun yoʻq. Xurmachadan chiqqan bu sirni Xolning oʻzidan boʻlak hech kim daf qilolmaydi. Qismat oʻz qoʻlida.

Shunday xayollarga bordi-yu, nima demoqchi, nima qilmoqchi – oʻzi bilmaydi. Doimiy xavfsirash, mashʼum gʻuluv, asabiylik xayollarining tiniqishiga yoʻl qoʻymayapti.

Aslida uni oʻz xoʻjayinining qoʻli bilan daf qilsa ham boʻlardiku-ya. Borib chaqsa, yaʼni haydovchingiz undoq-mundoq... Oʻlguday rashkchi, berahm degan edi... Lekin bunday qasdma-qasdiga ketsa, u ham jim turmaydi, Xolxoʻjaning jinoyati ogʻirroq, yutqazadi. Soʻngra, oʻz xotinini eplolmagan u hez «xoʻjayin»ning bir narsa qila olishiga ishonib boʻladimi?

Yo aksincha... u bilan oradan qil oʻtmaydigan doʻst tutinish ham mumkin. Yaqin olib, oʻzini aka, echkisini taka deb... Lekin qachongacha? Oqbooshdan oʻtin boʻlmas, oʻynashdan – xotin, deganday, bir kun emas bir kun baribir... Bir umr koʻz oʻngida balo-yu qazo, hadik bilan yashagan odam ogʻrimay oʻlar ekan. Pesning chekiga moxov tushsa, shunday boʻladi.

Kunlardan bir kun Ochil oʻzi telefonga chaqirib qoldi.

– Yoʻq boʻlib ketdingiz-ku! – dedi u. Ovozi baland, kayfi chogʻ edi. – Yuraverasizmi bazangizda, kalamushday ivirsib? Ertaga dam olish kuni dovonga chiqaylik. Oʻsha yerdagi restoranda oshnam bor, qimiz topib beradi. Okey? Bir ishrat qilaylik, onasini... bu yogʻi tekinga qolgan-ku!

Xolxoʻja bu kayfiyatga moslashmay, «boʻpti» deb qoʻyaqoldi. Uning uchun dovonda, dam olish kuni de-

gandan boshqa gaplar ma'nosiz edi, qulog'iga kirmadi. Dovonda... o'zi chaqirib qolgani chakki bo'lmadi, hali omad Xolni tark etmaydiganga o'xshaydi.

Hali rejasi yo'q, ammo Ochilning hovliqma tovushi qulog'ida yangrar edi. Shang'illamay o'l, tirik qolishimni bilsam, men ahmoq, seni o'limdan qutqararmidim? Bu yurishing uchun mendan qarzdorsan. Qarzni olish ham, berish ham... gunoh emas.

Ko'cha xandon, xona giryon bo'lib qoldi, Xolxo'ja. Kechasi uyqu qochib, miyasi qizib ketadi. To'xtachi, kalamushday ivirsib, dedimi? Haziling yoqangdan olgur. Nimaga «kalamush?»

U o'rnidan turib o'tirdi. G'uvillagan boshini kaftlari orasiga oldi. To'xta, Xol, hovliqma. Shoshgan ishga shayton oralaydi. Kalamush... o'z og'zidan chiqdi. Buni Xolxo'ja o'ylab topgani yo'q. Uning o'rnida bo'lsa, har qanday kishi...

Xolxo'ja qilmoqchi bo'lgan ishidan ham ko'ra o'zini oqlashni o'ylar, tasalli qidirar edi. Ochil ham jim turmas, axir. Bostirib bormasang – bosilib ketasan.

Shosha-pisha kiyinib, boradigan joyini hali o'zi ham bilmay, tashqariga chiqdi. Tong qorong'isi, olashovur yomg'ir yog'ar edi. Ishxonasi tomon yurdi. Odatdagi yo'li, lekin hozir – bemahalda uni bir qutqu yetaklab borar edi. Bazaning darvozasini ochib, oziq-ovqat saqlanadigan yerto'laga tushdi. Tun bo'yi dimlangan achimsiq va xush islar, omixta, unga tanish muhit... Ammo u kiriboq kursiga o'tirdi, sekin yurib kelgan bo'lsa ham nafasi tez edi. Nima qilyapti o'zi?.. «Ha, olmoqning bermog'i bor, yemoqning – qusmog'i... Baribir, og'riq tishning davosi – ombur».

Yana bir nimalarni shivirladi-yu, turib zax burchakka bordi. Bu yerda kalamushlarni yo'qotish uchun saqlab qo'yilgan kuchalami, margimushmi bor edi. Shisha bankada, og'zi mahkam

bogʻliq kichkina sellofan xaltachalar, har birida bir chimdim bir chimdimdan kumushrang kukun... Xolxoʻja karaxt bir holatda, titroq qoʻli bilan birini oldi-da, qorongʻida atrofga oʻgʻrincha alanglab qoʻyib, choʻntagiga tiqdi...

Dovon manzarasi soʻlim... Atrofni qurshagan qorli togʻlar durbindagiday yaqin koʻrinadi, yon bagʻirlarda oʻsgan yakkam-dukkam archalarni bir-bir sanasa boʻladi. Osmon dengizday tiniq, zangori rangda, havo siyrak, nafas yengil. Tansiqboyev mashhur suratlarini shu yerda oʻtirib chizgan boʻlsamikin...

Restoran uchun joy tanlagan odamga ham qoyil qolish kerak. Ana, Ochil undan oʻz uyidan chiqqanday tirjayib chiqib keldi. Goʻyo u bilan birga chiqib kelganday, taom hidi aralash xushboʻy tutun chulgʻandi. Soʻrilardan narida oʻchoq, doshqozonlar. Qoʻrada koʻmir bilan saksovul qoʻr olgan edi.

Koʻrishishgach, Ochil mehmonni restoran ichkarisidagi xosxonalardan biriga boshladi.

– Aytib qoʻyay, ichmaymiz, ruldaman, – dedi Xolxoʻja.

– Ha, afsus... Ichsak, oʻzimnikidan olib keldim-u...

– Qoʻying, quyqa chagʻiringizni koʻrgani koʻzim yoʻq, shunday shirin havo turib... Qarang, kayf qilyapti! Ana, kaboblar ham yurishibdi, – dedi Xolxoʻja yon bagʻirlarda oq bulutday siljiyotgan qoʻy podalarga koʻz tashlab.

– Ha, asli tandir kabobga urinish kerak ekan-u... Ana, archa ham koʻp... Lekin jigar qovuradigan boʻldik, tansiqroq, qarshi emasmisiz? Qimiz bilan dodlab koʻrishadi.

– Nimasini aytasiz!

Dasturxon tuzaldi. Ochilning tanishi ikki grafinda qimiz, kosalar keltirib qoʻydi. Derazadan togʻ

manzarasi ko‘rinib turar, ilhombaxsh joy edi... «Omon qolganimizga!» dedi Ochil kosalarga qimiz ko‘pirtirib quyarkan. Ikki kosa ichishgandan keyin jigar kabobning hidi ishtahalarni qitiqlay boshladi.

– Qimiz yaxshi pishibdi, – dedi Xolxo‘ja, – kelgusi safar bizning chorbog‘da o‘tirishamiz. Manzarasi bundan qolishmaydi. U domlaring nima bo‘ldi?

– Avariyniy bo‘lib yotibdi. Buzib tashlaydi shekilli. Bizlarga yaxshi joy bergan, ko‘rsataman, endi qiyomatlimiz-ku. Oling.

Yer tagida yotgan kunlarini negadir xotirlashmadi. «Yodingizdami», «Esingizdadir...» qilib bir ikki boshlashdi-yu, qimizning kayfi me‘yorida edi shekilli, uncha «ichkari»ga kirishmadi. Gunoh-u tavba-tazarrurlarga «yaqinlashganlari» ham yo‘q. Ikkalasi ham, qayoqdagi gaplardan nari o‘tishmadi. Kabob kelganda esa, qimizbop xamir ovqatlar, ziraning hidli-hidsiz turlari, saksovulning nega tutunsiz yonishi singari ahamiyatsiz mavzulardagi quralash gap u yoqdan kirib bu yoqdan chiqib turdi. Grafınlar yana to‘ldirib kelindi, sovigan sixlar yangilandi.

Bir vaqt, yangi kabob dastasi kelganda Ochil shartta o‘rnidan turib, deraza tomonga baqirdi:

– Hoy, xom-ku bu! – dedi so‘kinib. Keyin kabob sixlarini dastasi bilan ko‘tarib chiqib ketdi. Xolxo‘ja «kayfi oshibdi» degan o‘y bilan jilmayib, orqasidan qarab qoldi. Xuddi shu payt Ochilning lim to‘la kosasiga ko‘zi tushib, badani jimirlab ketdi.

...Borgan sari xavfli bo‘ladi bu – Ilon yuz yil yashasa ajdaho bo‘larkan... Hozir chiqib ketganini o‘zining navbatdagi omadi deb bilgan Xolxo‘ja bo‘shashdi-da, tashqaridagi mashmashaga bir zum quloq tutgach, sellofan tugunchadagini qimizga atalab tashladi. Saqlansang saqlanasan, saqlanmasang o‘tga qoqlanasan...

Ochil ancha hayallab, keyin isqirt xalatli kabob-paz bilan birga kerilib kirib keldi. Choy-non, shakarob, qimiz, boshqa ne'matlar sochilib yotgan dasturxonaga xush bo'y taratib issiq kabob keldi.

– Mana bu boshqa gap! – dedi Ochil qaynoq jigardan olib. Kabobpaz bo'sh sixlarni yig'ishtirib chiqib ketganidan keyin, Xolxo'jaga ko'zi tushdi.

– Ha? Rangingiz o'chgan? Havo elitgan sizni, havosi zo'r-da! Qarshi oling, chorasi shu.

Oldidagi qimizni dast ko'tarib, og'zini artdi-yu ovqatga urdi o'zini.

– Bu yerning havosiga o'rganish kerak. Balandlik-da. Havo siyrak. Lekin foydali.

– Yo'q... munga bo'lmadi, – dedi Xolxo'ja, – maza qochyapti.

Uning oqargan rangiga qarab, Ochil ishondi. Chindan ham yoqmadi bu xunasaga, jo'nasa tezroq jo'natib qo'ya qolish kerak, quyosh ham og'di.

Ular turdilar. Ochil mehmonni mashinagacha kuzatib chiqdi.

– Ehtiyot bo'ling, yo'l qiya. Yana uchrashamiz xudo xohlasa.

– Rahmat, yaxshi o'tirdik, – dedi Xolxo'ja, eshikni ochib. «Endi Azroil bilan uchrashasan», dedi ichida. Tezroq jo'nab qolishi kerak edi, gaz berdi. Salim so'pog'ning tortig'i zo'r chiqdi, necha vaqtdan beri pand bermay g'izillatib yuribdi, mana. Cho', jonivor!

Bekordan-bekorga vujudi muzlab, qo'li qaltirab ketayotgan Xolxo'ja bu dovonni tezroq unutishga, o'ziga dalda berishga urinar edi. Cho', jonivor! «Gaz-24» birpasda archali qoyaga yetib keldi, bu yog'iga yo'l keskin pastlab ketar edi.

Uning qo'llari hamon qaltiraydi. Miyasida ham xuddi qovoq ari g'ujg'on o'ynaydi... Qiziq... qanchada ta'sir qilarkin? Keyinroq... Kalamushni kuchala

yegan joyidan ancha nariga borib tirishib qolganini o'z ko'zi bilan ko'rgan. Xolxo'ja ikki barmog'i bilan peshonasini siqib, boshini siltab tashladi: shularni o'ylamaslikning iloji yo'qmikin? Iloji... Iloji... bu... bu qanaqasi?! Tormoz bo'shab qoptimi?!

Tormozning pedali xuddi singan qo'lday shilq-shilq borib-kelar, ushlamas edi. Bu nimasi, haligina... Mashina qiyalikdan g'izillab ketib borardi. Tezlik 160 ga yetdi. Xolxo'janing qaltirog'i ham tindi, butun es-hushi, asablari, vujudi bir tugunga tugilganday, o'y-xayoli – omon qolish! Chapda tikka qoyatosh, o'ng yoq – jarlik. Ro'paradan tepaga chiqib kelayotgan mashinalarning biri «hurkib» o'zini chetga olar, ba'zilari qo'rqqanidan faralarini yoqib, uzun signal berib qolishar edi. Tezlik ko'rsatkichi qizil chiziqdan o'tdi. Xolxo'ja ko'zini yo'ldan olishga qo'rqar edi. Bu ketishda qayerga borib uriladi... urilish... yo'q, portlab kul bo'ladi. Ajabo, bu holatda miyasi ham xuddi uchib ketayotgan mashinaday ishlab turibdi. Xayoliga bir fikr keldi: bu ablah Ochilning ishi! Dovonga atay chaqirishi ham bejiz emas. Hali bahona topib tashqariga chiqib ketganida... ancha hayallab qolganidan ko'ngliga bir shubha oralovdi-ya... Ha, iflos. To'xtab tur, o'zing ham uzoqqa bormay tarashaday qotasan!

Mashina nishabga qarab o'qday uchib borar, Xolxo'ja endi taqdirga tan berib, o'zini yo'qota boshlagan edi. Shalabbo ter bosdi, bo'shashdi, nima qilishini bilmaydi. Ochil gazandaga o'xshash tajribali haydovchi bo'lganida-ku, bir chorasini topardi. Qo'ldan darmon ketdi. Ro'paradan yana mashinalar chiqib kelyapti. Yonidan lip-lip o'tishadi. Haydovchilar vahimada nimalarnidir baqirib qolishadi. Biri mashinasini orqaga qaytardi shekilli. Xolxo'ja ko'zguda unga qarayman deb, yo'ldagi chog'roqqina toshni ko'rmay qoldi. Tosh yelib kelayotgan mashi-

naning orqa g'ildiragini jindak ko'tarishi bilan... kabina shiftiga boshi bilan urilgan Xolxo'janing zeh-nida mashinaning charxpalak bo'lib jarga uchgani chaqnadi-yu, so'ndi. Shundan keyin uchish ham, taraq-turuq urilishlar ham yo'q, hamma narsa shunday sekinladiki... Xolxo'janing o'zi ham havoda soyaday asta suzib borib, tubsiz qorong'ilikda go'yo erib g'oyib bo'ldi.

U hushiga kelishi bilan aqli tiniqib, hamma voqealar birdaniga ko'z o'ngidan o'tdi: dovon, Ochil, tormoz, uchib ketayotgan mashinaning charxpalak bo'lib jarga ag'darilishi... Ammo ko'zini ochsa – zim-ziyo. Tun, qoq yarim tun... Yo tun emas, ko'zdan qoldimi? Unday desa, ko'zi emas, qaytaga boshi... Boshi qulog'i aralash butunlay chirmab tashlangan, yod hidi anqib turibdi. Xolxo'ja kasalxonada yotganini bu gal darhol tushundi. Demak, yana tirik. Lekin oyoq-qo'lini qimirlatishga yurak dov bermasdi: kesib tashlagan bo'lsa-ya. Barmoqlarini asta qimirlatib ko'rди, ammo oyoq... Bosh ko'tarib qarashga yurak betlamadi.

Eshik g'iyq etib, xonaga qiya shu'la tushdi. Hamshira kirib, derazaning og'ir pardalarini surib qo'ydi.

– Ha, qahramon! – dedi u. Ovozi yoqimtoy ekan.

– Qachon... olib kelishdi?

– O'tgan kuni. – Kampir ko'rpa-yostiqni chaqqon-chaqqon tuzatib, u yoq bu yoqni yig'ishtirarkan, o'z bolasiga gapirayotganday yalinardi: – Endi ketib qolmagin, bolam. Mana joying yaxshi, qo'shnilaring bezor. Kecha ikki marta hushingga kelding-u odam tanimasdan yana... Mana, hozir ovqatlantiraman, dori beraman. Katta do'xtir keladi. Mana bu matolaringni boshqatdan bog'laydi. Bilaman, og'riydi, bir baqirasan, ikki baqirasan, keyin tuzalib ketasanda, bolam. Ko'p ko'rganmiz, bizga ham oson tutma, bari

mana shu ichkilik tushmagurning kasofatidan...
Xudoyim-ey, yosh-yosh bolalar...

Kampir mehribon-u juda ezma ekan. Uning gapiga qaraganda, Xolxo'janing qonidan ham alkogol asari topilibdi, shundan keyin, albatta, mashinasini tekshirishmagan ham. Xolxo'ja kampirning bu xabarini eshitgandan keyin, boshqa javrashlariga quloq solmay qo'ydi. Obbo, Ochil maraz-ey, shu joyda ham Xolxo'jadan ayyorroq chiqdi: mayda-chuydagacha hisobga olibdi. Lekin qora niyati bilan ketdi – undan nari. Itning tilagi qabul bo'lganda osmondan suyak yog'ardi. It! Yotdan yorug'lik, itdan – chorug'lik chiqmas. Seni o'limdan qutqazgan kim edi, it! Ko'r bo'l – noshukr bo'lma!

Xolxo'ja sog'ayib chiqib ketishga astoydil qasd qildi. Endi Ochil yo'q (uning ko'p o'tmay kalamushday tirishib qotganiga amin), jin ko'zachaga qayta qamaldi. Shuning uchun u og'riqlarga tishini-tishga bosib chidash berdi. Tushlarida o'zini qiyalab uchib ketayotgan mashinada ko'rib, baqirib uyg'onar, yarasini bexos urib olib, uzoq siqtanar, azobli mulajalardan keyin orom topib uzoq uxlar, kechalari taxtakachga tortib osib qo'yilgan oyog'iga qarab xayol surardi: mana, endi yashaydi u! Shu vaqtgacha o'tgan betayin umr umrmi? Endi uni ta'qib qilib, orqasidan yuradigan o'lim ko'lankasi yo'q, ichidagi sir ichida, uni sirtga chiqaradigan ahmoq Xolxo'ja o'ldi. Avariya o'ldi. Yerto'lada ko'milib ketdi. Bu yotgan butunlay boshqa, dorilbaqoning ostonasidan ikki marta qaytib, es-hushini yig'ib olgan odam bu, ha. Bunday kayfiyat uning tezroq tuzalib ketishiga yordam berdi, albatta. Ikki hafta deganda unga qo'ltiqtayoq berdilar. Hamshira kampirning «qahramon-qahramon» deb erkalashlari ham dalda bo'lib, hakkalagancha yo'lakka, hatto hovliga ham chiqadigan bo'ldi.

Kasalxona katta. Daraxtzor hovlini qurshab olgan binolarning har biri o'z nomi bilan: Xolxo'ja yotgan joy ortopediya bo'limi deb ataladi, ro'parada – kardiologiya, o'ngda – nevrologiya, hov narigi sarg'ish bino – toksikologiya bo'limi. Asfalt yo'lkalarning ikki yonida gulzorlar, yashil o'rindiqlar, qisqasi, bemorlar uchun so'lim sayrgoh.

Bugun Xolxo'ja shu yo'lkalardan birida qo'ltiqtayoq bilan yurishni mashq qilib ketayotsa, za'faronday sarg'ish o'sha bino tomondan bukchayganroq, rangi zahil bir odam yaqinlashib kelaverdi. Orada yetti-sakkiz qadam qolganda dovulga duch kelganday sekinladi, surrang pijama yengini ko'ziga soyabon qildi; Xolxo'ja ham to'xtab, tayog'iga suyanib qoldi.

Bir xil bemorlik jomasi kiygan bu ikki kishi, ikki shumshuk – it-mushuk, bu dunyoda bir-birlarini ko'rmaslik uchun qolgan umrlarini berishga tayyor edilar. Oldinga bir qadam qo'ymay, tikilib qolishdi. Uzoq, juda uzoq tikilishdi. «Yo rab, sen ham qaytidingmi, sen ham tirikmisan?» degan xitob bor edi ikkalasining ham ko'zlarida. «Bo'lmasa, yerto'ladagi gapni ovoza qilishni endi ko'r!» der edi ikkalasi ham ichida. Va hamon tikilishar edi.

Ha, u ham tirik, bu ham tirik. Endi, to oxiratgacha ular bir-birlarini ta'qib qiladilar. Yana oldinda umr, yana hayot, yana gunoh, yana jinoyatlar... Azobli yo'lni baribir bosib o'tish kerak. Fanoda ham, Baqoda ham. Xudovand bir insonga ikki dunyoni berib qo'yibdi. Ammo iymonni boy berganga ikkalasi ham harom ekan...

CHODIRXAYOL

Bu yerda hamisha shovullab tuproq to'kilib tura-di. Tepalik o'yilgan joyda tikka devordan, belkurag-u ketmondan, sho'r bosgan yelkalardan, cho'kich zarbidan, kajava zambillardan shitirlab to'kilardi. Bu shovullash o'n besh-yigirma yil naridan kelayot-ganday, bo'g'iq, doim bir maromda allalab eshitiladi.

Tepalik o'yilib, qo'raday katta kovak hosil bo'lgan, ichi nimqorong'i, hurmat taxtasining tepasida yonib turgan ikkitagina lampochka bilan sal yorishib tu-ribdi. Bu yerda ish tabiatning injiqliklariga qaramay, qor-u qirov, sel-u jalada ham, sovuqda ham, issiqda ham tinmay davom etadi, tuproq to'kiladigan jargacha so'qma yo'l yaxshi shibbalangan, o'sha yerdan tepali-kning qovjiroq shumgiya-yu shilvi, bujg'un cho'kir-taklari chirmashib yotgan sirti bemalol ko'rinadi.

Ishlayotganlarning biri eng ichkarida, orqa devordan tuproqni metin bilan o'yib berib turibdi. U o'rta bo'yli, qorachadan kelgan baquvvat odam, har zarbidan rosa yarim zambil tuproq to'kiladi, ko'zlari timqoraligidan g'ira-shirada ham yiltillab ko'rinadi. Ikkinchisi tuproqni bel bilan zambil kaja-vasiga tashlab turibdi. Yorug'lik orqadan tushgani uchun, miyonagina tiqmachiq gavdasi chodirxayol-ning qo'g'irchoq soyasidek lipillab ko'rinadi, yaqin-iga borgan odam qoracho'g'larida ishga astoydil ix-losning o'tini payqaydi.

Ular o'zi yetti kishi, ikkitasi, ya'ni uchinchi va to'rtinchisi zambilda. Bular aka-uka bo'lsa kerakmi, bir-biriga juda o'xshash: qorachadan kelgan yuzlari ham, pishiq-puxta jussalari ham quyibqo'yganday. Bir-birlarini ko'z qarashlaridan tushunishadi. Qora-cho'g' yilt etdimi – «ko'tar!» degani, bilinar-bilinmas im qoqdimi – «ag'dar!» degani. Tuproq to'kiladigan joyga mokiday qatnab, so'qma yo'lni shular shibbalagan.

Beshinchisi yorug‘roqda, kiraverishdagi eski yozuv stoli yonida... ha, darvoqe. to‘xtang-chi, yaxshisi bunisini oltinchi deyaalik, chunki u...

Beshinchisi esa ketmonda. U boshqalardan shu bilan ham ajralib turadi, o‘yilgan g‘orning yerini qirib tekislaydi, tuproqdan, dumalagan tosh-u ke-saklardan tozalaydi. O‘zi keksaroq bo‘lsa ham hali baquvvat, girdig‘um gavdasiga chog‘ ketmon obdan yarashib turibdi.

Endi oltinchisiga kelaylik. U, aytganimizday, eski yozuv stoli yonida (stol ustida chang-g‘ubor qo‘ngan telefon apparati ham bor) taxtaday turadi. Ko‘zi qandayligi ma‘lum emas, chunki u ko‘zoynak taqadi. Qoracha yuzida odamga lop etib ko‘rinadigan narsa shu ko‘zoynak. Lekin u boshqalardan bu bilan-gina farq qilmaydi. Farqi yana shundaki, avvalo, hali aytganimizday, stol yonida qotib turadi, shunga bog‘lab qo‘yilganday. So‘ngra ishlamaydi. Bir zamonlar, yoshligida, mana bu «Hurmat taxtasi»ni tashkil etib uni hamma ko‘zlarning suratlari bilan, g‘orning peshtoqini esa shior bilan bezab qo‘ygan. Endilikda shularning ta‘sirini kuzatib, qimir etmas miyasini ishlatib turibdi.

Yettinchi kishi, qo‘lida ketmoni bilan, keyinroq yettib keldi. Uning bo‘yi past ham emas, baland ham emas. O‘zi ketmon bilan quchoqlashib tug‘ilganday, yumaloq. Tepalikning orqa tomonidan chiqib kelib, pastga yumalab tushganday birdan paydo bo‘ldi.

– Ha, shu yerni kovlash kerak ekanmi? – deb so‘radi kelasolib.

– Nega kovlash kerak ekan?

– Hokim To‘rayevich aytganlar! – dedi ikkinchi.

– Ha unday bo‘lsa... – deb kaftiga tufladi-da, bari-ni beliga qistirib, ishga tushdi. Endi unga shu yerni kovlash kerak ekanligi ham, nega kovlash kerakligi

ham ayon edi. Oftobda qoraygan peshonasiga sharros ter qalqidi.

Lekin unda yana savol tug'ildi. U boshqalardan mana shu o'rinsiz savollari bilan ajralib turardi.

– Ana u kishi nimaga ishlamayapti? – dedi u yozuv stoli yonida taxtaday qotib turgan Oltinchiga ishora qilib. Uning bu qadar sersavolligiga ham hayron bo'lib, ham g'ashi kelib turgan Birinchi ishdan bosh ko'tarmay to'ng'illadi:

– Tepadagi shiorni o'qimadingmi?

– O'qish kerakmi? – deb so'radi Yettinchi.

– Yana savol beradi-ya. Muncha savoli ko'p ekan, buning?

Keyin shiorni o'qidi: «Qo'shimcha majburiyatni muddatidan oldin bajaramiz!»

Uning ovozini eshitgach, qizil alvondagi bezaklar birdan jonlanib ketganday, hamma anqayib tepaga qaradi.

– Ana endi tushundingmi? – dedi Birinchi Yettinchiga. Keyin qotib turgan Oltinchiga ishora qildi: – U ana shuni g'oyaviy jihatdan ta'minlaydi.

Aftidan, Birinchi ko'p narsani bilar, shiorni ham o'qigan ekan shekilli-yu, kamtar ekan-da. Tarbiya ko'rgan odam kamtar bo'lishi kerak. Katta odamlar bor, kichkina odamlar bor. Kichkina, kamtar odam hargiz o'z xayollariga izn beravermasligi kerak. Ha-deb savol ham beraverma, dedi o'ziga o'zi Yettinchi.

Shu bilan gap-so'z tinib qoldi, astoydil mehnat qilishga shart-sharoit tug'ildi.

Tuproq shovullaydi. Betinim, bir maromda, hamma yerda tuproq shovullaydi. Telefonli stol yonida turgan Oltinchining xayoliga «Mehnat poeziyasi!» degan tanish so'z birikmasi keladi, qoracha yuzlari yorishadi.

Shunday jimlikda g'ayritabiiy bir shitirlash eshitiladi. Ikki marta eshitildi. Savol beraverish naqadar noqulay bo'lsa ham, Yettinchi o'zini tiyolmadi:

– Bu, deyman, juda ichkariga o‘yib kirib ketdik-ku, tepamiz o‘pirilib bosib qolmasmikin?

– Bosmaydi. Bosmaydi deyishgan, – dedi Uchinchi bilan To‘rtinchi barobariga bo‘sh zambilni yerga qo‘yib.

– Ha unday bo‘lsa... – deya, xotirjam bo‘lib kajavaga tuproq tashlay boshladi Yettinchi. Tepalikning bosib qolmasligiga endi ishonchi komil edi, qoracha manglayidan mehnat terini sidirib tashladi.

Lekin birpasdan keyin haligi shitirlash yana eshitildi. Ilhombaxsh mehnat jarayonida bunga kim ham e‘tibor berardi. Xiyol o‘tib, kiraverishda tepadan top etib ikkita kesak tushdi. Kesaklar ushilib, sochilib ketdi. Top etgan tovushga qayrilib qarashgan ham ediki, xuddi o‘sha joyda tepadan gup etib lo‘mbozday tuproq o‘pirilib tushdi. Chang to‘zgi‘b, tashqari ko‘rinmay qoldi, yana allanimalar gursilladi. Zimistonday qorong‘ida changdan nafasi qaytgan odamlar jon holatda avval u yoq bu yoqqa yugurishib, keyin gursillash-u shovullashlardan quloqlari ham bitgach, bir-birlaridan najot istaganday qo‘l ushlab o‘rtaliqda guj bo‘lib qoldilar. Dahshatli gursa-gurslar tinganda ham, quloqlariga ishonmay, bir-birlarini qo‘yib yuborishdan qo‘rqqandek, tirik jon taftidan umid uzolmasdan shu holatda uzoq turib qoldilar. Hech narsa eshitilmas, hech narsa ko‘rinmas, u dunyodami – bu dunyodami ekanliklarini bilolmaganday garangsib, qimir etgani jur‘at topolmay turaverdilar.

Anchadan keyingina quyuq to‘zon asta bosilib avval yon devorda «Hurmat taxtasi» tepasidagi ikki chirog‘ xiragina bo‘lib ko‘rindi. Odamlar o‘z nafaslarini eshitib, bir-birlarining changga belangan afti-angorlarini ko‘rdilar. Hammaga go‘yo qaytadan jon kirdi, tirik ekanliklariga quvondilar, ko‘zlari

ham asta-sekin qorong'iga o'rganib o'rab olgan qora devorlarni ilg'ay boshladilar. Chor atrof gumgurs edi. Yugura borib devorlarni bir-bir ushlab, itarib, tepib ko'rdilar. Ilgari ochiq turgan tomon ham butunlay bosib qolgan, ular tiriklay ko'milgan edilar.

– E... endi... nima qilamiz? – dedi Yettinchi.

Bu cheksiz jimlikda qora devorlardan titroq aks sado bergan birinchi jur'atli tovush edi. U ham bo'lsa – savol. Shu holatda ham savol beradi. Yettinchi o'zi biron jo'yali fikr taklif qilolmaydi-yu, savol tashlagani tashlagan.

Ammo shu birinchi sado hammani hushiga keltirdi. Qimirlab qoldilar, kimdir ust-boshini qoqdi, kimdir sal o'ziga kelib zambilg'altakka o'tirdi, yana kimdir og'zidagi loyni tuflab tashladi...

Nima qilardik... Hech kim topshiriqni bekor qilgani yo'q, har qanday ob-havo... to yes, har qanday sharoitda...

– O'zi qaysi tomonni qaziyotuvdik? – dedi bu vahimali zim-ziyoda boshi aylanib qolgan Ikkinchi.

– Mana bu tomonni... – Beshinchi qoqila-surila orqa devor tomonga yurdi.

– Mana bu yoq ochiq edi. Mana bu «Hurmat taxtasi» – yon devor, demakki... – U gapidan to'xtab qoldi. «Hurmat taxtasi» yonida Oltinchi ishga tushgan edi. U «Hurmat taxtasi»ni maxsus latta bilan artib, unga Yettinchining ham suratini osib ulguribdi. O'zi taxtada hamma bor, faqat bitta joy bo'sh qolgan edi. Endi qarabsizki, taxta ochilib ketibdi, xuddi shundan siqilib turgan ekanmi... Chiroyli! Chirog'lar ham uning tepasida. G'orni yoritib turgan chirog'larmi, ilg'orlarmi – Oltinchining yuzida mana shu zavqli va hayratomuz xitob porlar edi. U ommaning kayfiyatini ajoyib tezkorlik bilan payqaydi. Tuproq tagida qolgan shiorni ham yangittan

yoziq osishi kerak. Stol tortmasidan tish paroshogini olib, ishga tushdi.

– Tuproq tashiydigan yo‘l bekilib qolibdi-ku... – deb barobar gap boshlashdi Uchinchi va To‘rtinchi! Lekin Oltinchi ishni g‘oyaviy jihatdan ta‘minlash uchun jon chekayotgan og‘ir sharoitda ortiqcha obyektiv vajah-u korsonga jim quloq solardi. Aka-ukalar tarbiya ko‘rgan odamlarga xos odob bilan, jim bo‘lishdi. Ammo savoling boshingdan qolgur Yettinchining isyonkorligini tiyib bo‘ladimi! U savol bersa bo‘lgani, kimga savol beryapti – o‘zigami, birov-gami, javob oladimi-yo‘qmi, bu bilan ishi yo‘q, ichini bo‘shatib oladi shekilli-da. Yana so‘radi:

– Axir, avval bu qora go‘rdan qanday chiqib qutulishni o‘ylamaymizmi?

– Buni o‘ylaydiganlar bor, akasi, – dedi barini beliga qistirib, ketmonni qo‘liga olgan Beshinchi. – Hozir uning ishi ko‘p – hamma joyda shiftdan tushgan kesaklar sochilib yotibdi. – Tepada sendan katta odamlar o‘tirishibdi. O‘ylashadi.

– Sizning gapingiz ham gap, – dedi Yettinchi, – biz kichkina odamlarmiz.

Endi hamma o‘z ishiga kirishgan edi hamki, stoldagi telefon chang-g‘uborni to‘zg‘itib jiringlab qoldi. Yaqinroqda turgan Oltinchi go‘shakni oldi.

– Ahvol qalay? – degan ovoz eshitildi.

– Ahvol yomon emas...

Go‘shakdan kelayotgan ovoz, shubhasiz, Hokim To‘rayevichniki edi. Hamma jim bo‘ldi. Biroq telefon simlari shikast yegan ekanmi, qancha nafas yutib quloq olishmasin, baribir u yog‘ini yaxshi eshitisholmadi. Lekin Oltinchi toshpiriqni yaxshi uqqan edi, ommaga yetkazdi.

– Hokim To‘rayevich, avvalo, qora ko‘zlarga mening salomimni yetkazing, dedilar.

– Ana, aytmadimmi, o‘ylaydigan kattalarimiz bor, akasi, – dedi Beshinchi kipriklarini qo‘lqopi bilan artib.

– Ha, o‘ylashyapti, – davom etdi Oltinchi. – G‘ord-agilarni qutqarishni o‘yladik, dedilar. Ammo biz tash-qaridan qaziylik desak bu xavfli ekan, tepalikning bi-ror joyi butunlay bosib qolishi bor. Shuning uchun topshiriq bunday: o‘zlaringiz sharoitga qarab ehtiyot bilan mustaqil harakat qilinglar, dedilar.

Topshiriqni olgandan keyin hamma erkin, chuqur so‘rab olib, xotirjam bo‘ldi. Xuddi qora yer qa‘rining zim-ziyo tutqinligidan bir mo‘jiza bilan qutulib, bir-dan yorug‘likka chiqqanday, yayrab o‘tirib qoldilar. Hokim To‘rayevichning ovozidan eribroq o‘tirgan Birinchi Yettinchiga qaradi:

– Hammamiz uchun hurmatli Hokim To‘rayevich dono odam-da, topganini qarang: «Qora ko‘zlar!» Mu-omala deb buni aytadi. Qarang, hech kimni boshqa-lardan ajratib ham atamaydi, hech kimni xafa ham qilmaydi. Hammaga yoqimli – «qora ko‘zlar»! Shu ken-gligi hammaga ma‘qulda kattamizning.

– Zo‘r, zo‘r. Gapga jubbo kiydiradilar.

– Hech-da. Chunonchi, mana seni oting bilan aytib, alohida atasa, sen hovliqib, bir qarich o‘sib, yana, xudo saqlasin, ochilib ketib, hamma yoqni savolga to‘ldirib tashlarmiding! Shunday emasmi?

– Shunday.

– «Qora ko‘zlar» deganda esa hamma bir qolipdan chiqqanday bab-baravar. Hech kim hovliqmaydi ham, kamsitilmaydi ham.

– Ha.

Yettinchi «ha» dedi-yu, lekin yana savolparastligi tutib, o‘rnidan turib ketdi.

– Hay, birodarlar, aytganча, bu mustaqil hara-kat qilinglar, degani qanaqa bo‘ladi?

– O‘zlaring bilib yo‘lini topinglar deganidir-da.

– O‘zimiz qayoqdan bilamiz, ko‘rsatma bo‘lmadi-ku! Yettinchining «savolchi»ligiga o‘rganib, bunga parvo qilmay qo‘ygan odamlar bu safar hushyor tortishdi. Chindan ham, o‘z bilgicha ish qilish mumkin ekanmi, bunisi qanaqa bo‘ladi?

– Telefon qilish kerak, aytishsin! – dedi Ikkinchi.

– Telefon qilib bo‘lar ekanmi. Telefon bir tomonlama-ku.

– Qanday «bir tomonlama»? – dedi Yettinchi.

– U tomondan gapirib bo‘ladi, bu tomondan – yo‘q. Uqdingmi?

– Qanday? – dedi. Sira tinchimadi bu «savolchi». Go‘yo faqat u hamma narsani bilishi kerak. Darrov bila qolishi kerak. Birinchi unga yana tushuntirib qo‘yishga majbur bo‘ldi:

– Menga qara, telefon ikki tomonlama ishlasa, tartib bo‘ladimi! Sen telefon qilsang, men telefon qilsam, sen bilan menga o‘xshaganlar nechta? Hokim To‘rayevich bo‘lsa...

«Nima qilamiz bo‘lmasa?» – bu savol hammaning ham ko‘nglida bor edi. Bu «savolparast» podani bulg‘atdi shekilli-da. Birinchi marta bunday bezovta bo‘lishlari. Ruhii bezovtalik yomon ekan, halovat qochdi. Bu qiynoqdan ko‘ra, tepalikni o‘sha ko‘rsatilgan joydan qaziyvergan osonroq edi. Kavlayverilsa bir joydan chiqiladi-ku axir.

– Biz yangi ko‘rsatma oldik, demakki, eskisi bekor bo‘ldi. Yangi ko‘rsatma shundan iboratki, mustaqil harakat qilish kerak, – dedi Oltinchi qog‘oziga qarab qiroat bilan. – Bu avvalgisidan mushkulroq albatta. Ammo shunday bo‘lishi qonuniy. Chunki toshpiriqlar tobora og‘irlashib bormasa olg‘a qarab siljish bo‘lmaydi.

– Bir joydan kavlab, teshib chiqishi kerak. Havo kirsin, yo‘l ochilsin.

– Unday ko‘rsatma bo‘lgan emas...
– Qaysi tomonni kavlaymiz?
– Ha mana, o‘pirilib tushgan tomonni. Yo‘l o‘sha yoqda.

– U tomonni kavlashga kim ko‘rsatma beradi?
– Bo‘lmasa bir boshliq saylaymiz. O‘sha nima desa – shu.

– Yo‘g‘-e... – dedi Birinchi qo‘rqib. – Tepada boshlig‘imiz turib, yana birovni saylash uni tan olmaslikka o‘xshab ketmaydimi?

– Kichkina... Kichkinagina bir boshliqcha saylaymiz-da. Bizga bo‘laveradi.

– Kimni?

– Mana, sizni, masalan, – deyishdi aka-ukalar. Birinchining mo‘yi tikka bo‘lib, sapchib tushdi.

– Meni?.. Seni kim tayinladi, desa... Yo‘q, tarbiya ko‘rgan odammiz, o‘zboshimchalik bo‘ladi. Avvalo yuqoridan menga ishonch bildirilishi... – u bir tomonlama telefonga mung‘ayib qarab qo‘ydi.

– Yo‘q, birodarlar, – dedi Ikkinchi, – saylovi nimasi. Har kim o‘ziga boshliq saylab olaversa... Topshiriqning har bir so‘zini diqqat bilan eshitdinglar: «Ehtiyot bilan» degan joyi bor. Bu donolik bilan aytilgan. Ehtiyot bo‘linmasa, mustaqillikning mana shunday xavfli tomonlari bor.

– Juda mushkul narsa ekan-da... – dedi Beshinchi ketmonini suyab o‘tirarkan. Keyin u bo‘xchasi-dan non, mayiz, talqon olib, qiyiqchasini yerga yozdi. Buni ko‘rib boshqalar ham ochiqqanini sezdi chog‘i, biri belbog‘dan, biri to‘rxaltadan u-bu olib o‘rtaga to‘kdi. Tortishuvlardan charchaganliklari ham endi bilindi. Shuncha tepalikni o‘yib, shuncha turpoq tashib bunchalik charchamagan edilar. Chindan ham mushkul ekan...

U-bu tamaddi qilgandan keyin, a'zoyi badanlari bo'shashib, uyqu tortib tursa ham, xotirjam bo'lolmas, behalovat edilar.

Oziq-ovqatning hidini oldimi, poygak tomonga kalamush yugurib o'tdi.

– Huv, padaringga la'nat! – dedi ishtahasi qochib, ko'ngli betinch bo'lib o'tirgan Yettinchi. Endi uning savoli ham qolmagan edi. To'g'rirog'i – bir-biriga mingashgan chigal-chirmov savollar uni yenggan, darmonini quritgan edi. U ham endi loqayd bo'lib qoldi, ko'pga kelgan to'y, boshqalarga nima bo'lsa, unga ham shun-da.

– To'xta, to'xta! – dedi Ikkinchi shu mahal hovliqib. Aka-uka Uchinchi-To'rtinchilarning «dasturxon» qilib yoygan ko'k qog'ozini tortib oldi. Undagi piyola yumalab, ikki hovuch jiyda, turshak, yana allanimalar sochilib ketdi. Aka-ukalarning og'zi ochilib qoldi. Ikkinchi qo'lidagi ko'k qog'ozga tikilgan edi. Qog'oz g'ijimlanib, yirtilib ketgan, cheti ho'l, bir burchagi butunlay yo'q.

– Menga qaranglar! Mana bu... Axir bu...

Hamma unga qarab engashdi. Ikkinchi g'ira-shira qog'ozdagi katta harflarni hijjalab o'qishga harakat qilardi.

– Ins... Ins...

– Insi-jins?! Voy-dod!

– O'zingni bos, xursandchilik-ku qaytaga... «Ins... instr...» Bu yog'i sal yirtilibdi, attang, – dedi. Ikkinchi qog'ozning yirtilgan, buklangan joyini barmog'i bilan tekislab, o'qidi: – «Instr – ukuksiya» Instruksiya!

– A? – dedi aka-uka barobariga.

Hamma oldidagi taomini unutgan edi.

– Instruksiya?

– Ha-da. Mana! Instruksiya topildi, birodarlar!
– dedi Ikkinchi atrofida charaqlagan qora ko'zlar-

ga tikilib. O'zi ham xazina topganday, o'limga mahkum etilgan do'stlarining najotkoriday baxtiyor edi, ochilib ketdi: – Madaniy jamiyatda yashaymiz, azizlar. Bunday jamiyatda inson hech qanday vaziyatda ham yo'l-yo'riqsiz qolmaydi!

Instruksiya – bamisoli mushkuli kushod. Toliqqan vujudlarga halovat qaytib keldi. Ovqat, charchoq, ruhiy xotirjamlik, bu omad hammani elitdi. Kechadan beri uxlamagan odamlar g'am-tashvishdan arib, oyoqlarini bemalol uzatdilar, a'zoyi badanlari rohatdan halimday bo'shshib uyquga toldilar. Endi miriqib orom olsa ham bo'ladi, ah-a, yaxshilab hordiq chiqarish kerak, ertaga aniq, tayinli ishlar turibdi. Qayoqdadir kalamush shitirlayapti. Shitir-
lasa shitirlayversin...

Ertasiga nonushtadan keyin hamma bel bog'lab yeng shimarib bo'lganida Ikkinchi chirog' tagiga borib «Instruksiya»ni o'qiy boshladi.

Hamma jim o'tirardi.

– «Instruksiya», – deb o'qidi Ikkinchi, – «Birlamchi modda. Massani... »

– Massani?

– Ha, ommani degani. «Massani harorat selsiya bo'yicha – 5° dan past bo'lmagan salqin joyda saqlash kerak».

– Ha salqin joyda.

– «Ikkilamchi...» bunisi yirtilibdi. «To'rtlamchi modda. O'ylab bo'lgandan keyin... qo'llarni albatta, yuvib tashlash kerak»

– Yuvdik, yuvdik!

– To'xtanglar! – dedi aka-ukalardan biri, To'rtinchi. – To'xtanglar, birodarlar... bu... «o'ylab» emas, «o'ynab», «o'ynab bo'lgandan keyin», ya'ni kichkina o'g'lim qo'g'irchoq-odam yasayman deb xarxasha

qilaverganidan, plastelin olib berib edim, bu o'sha-ning qog'ozini... Non o'rab kelgan ekanman, birodarlar!

Yuzlaridagi shu'la o'chdi. Bekorga xursand bo'lishgan ekan. «Aldanib qolg'on yomon», deb bekorga aytmaydi ashulachi. Kechagi tashvishli, so'lg'in holat yana qaytib keldi. Hatto Yettinchi ham biron savol topolmadi. Ikkinchi «Instruksiya»ni jahl bilan tashlab yuborgan ekan. Beshinchi uni asta olib, avaylab taxladi-da, ichki cho'ntagiga solib qo'ydi. Nima bo'lsa ham instruksiya axir. Hurmat qilishi kerak tarbiya ko'rgan odam...

Jimjitlik eza boshladi. Yalang yerga kechagiday g'uj bo'lib o'tirib qolishgan edi. Qayerdadir yana kalamushning shitirlagani eshitildi. Har zamon-da stoldagi telefonga qarab qo'yishadi – ko'rsatma bo'lib qolar degan ilinj, sira o'lmaydigan umid bor-da...

Jimlik quloqlarda zingillab, sabr-bardoshni egovlaydi. Shu yerda dimiqib o'lib ketasizlar desa ham... ishqilib, biron bir ko'rsatmacha bo'lsa... Tavba, as-tag'firullo, shunday o'yg'a kelganlar ham bo'ldi-da. Axir odamni ham o'z-o'ziga qo'yib beradimi!

Bir payt bir chinqiriqdan sukut darz ketdi.

– Anuni qaranglar!

Mizg'ib o'tirganlarning quti o'chdi. Chinqirgan aka-ukalarning biri – Uchinchi edi. Uning alohida ovozi endi eshitishdi, ovozi o'tkir ekan. Hamma u ko'rsatgan poygak tomonga qaradi, o'sha yerdan kichkinagina bir nuqta yorug'lik qorong'i g'orni teshib kirgan edi. Ingichka shu'la, bir chimdimgina nur ichkari tomondagi ko'r devorga o'qday qadalib turibdi.

– Yorug'lik! Yorug'lik! – deb qichqirishdi.

– Kalamush teshibdi! Kalamush!

Birinchi shu nafis nur tasmasidan sehrlangan-day, asta o'sha tomon yurib, devor yonida to'xtadi. O'ylab turib, etigi bilan bir tepgan edi, ikki zambil tuproq o'pirilib, shovullab tushdi-da, odam bo'yi teshik ochilib ketdi. Kun kirib kelganday bo'ldi g'orga.

Jo'ra-jamoat shovqin-suron bilan o'sha tomon oshiqdi. Birinchi tashqariga qaradi:

– Og'izlaringdan gullab qo'ymalaring, kalamush yo'l ko'rsatdi deb! Kattamizninng ori kelib, bizni noto'g'ri tushunib o'tirmasin!...

MUNDARIJA

Atir	5
Taqdir kimning qo'liga	12
Omon qolgan odam.....	38
Qora domla.....	40
Taft	58
Arvoh.....	59
Qodiriyini ko'rganman-u	62
Ko'k tosh	63
Jinni.....	67
Insonga qulluq qiladurmen	74
Fano va baqo	106
Chodirxayol	144

Adabiy-badiiy nashr

ASQAD MUXTOR

CHODIRXAYOL

Hikoyalar

Muharrir

Ma'mura QUTLIYEVA

Musahhih

Sadoqat QARSHIBOYEVA

Badiiy muharrir

Sunnat MUSAMEDOV

Kompyuterda sahifalovchi

Dildora JO'RABEKOVA

Texnik muharrir

Umidbek YAXSHIMOV

Litsenziya raqami: AI № 252, 2014-yil 2-oktabrda berilgan.

Bosishga 2017-yil 31.03 da ruxsat etildi.

Bichimi 84x108 1\32.

Bosma tobog'i 4,0. Shartli bosma tobog'i 6,72.

Garnitura «Bookman Old Style». Ofset qog'ozi.

Adadi 10000 nusxa. Buyurtma № 98.

Bahosi kelishilgan narxda.

«Yangi asr avlodi» NMMda tayyorlandi va chop etildi.

100113. Toshkent, Chilonzor-8, Qatortol ko'chasi, 60.

Murojaat uchun telefonlar:

Nashr bo'limi – 147-00-14, 129-09-72.

Marketing bo'limi – 128-78-43; 397-10-87; faks – 273-00-14;

e-mail: yangiasravlodi@mail.ru